

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पद्दवी लक्ष्मण शेठे मो.9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

Tulaji Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir

Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)

Email : shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com

Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXVI Year - 10, Jan.- 2025

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2025 - Impact Factor : 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Vol. I ISSUE - CXVI Year - 10, Jan.- 2025

- Chief Editor -

Dr. Dnyanoba Trimbakrao Dhage

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

HUMAN RIGHT
Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____

_____ of
Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the Issue Vol. I ISSUE - CXVI Year - 10, Jan. 2025 Special Issue

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.542

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

- Chief Editor -

Dr. Dnyanoba Trimbakrao Dhage

SIDDHI

Siddhi Prakashan
Nanded.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.542

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CXVI

Year – 10

Jan. 2025

Special Issue

मानवी हक्क Human Right

:: Editor::

Dr. Dnyanoba Trimbakrao Dhage

Maratha Vidya Prasarak Samaj Nashik.

Karmaveer kakasaheb Wagh Arts, Science and Commerce College

Pimpalgaon Baswant Tal. Niphad Dist. Nashik.

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title .....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ..... the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

..... Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Human Rights in the Marketplace: Ethical Challenges and Opportunities	Dr. Niranjana Ramesh Shah	01
02.	Fundamental Rights and Duties	Prof. Dr. Acharya R. D.	07
03.	मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या समस्यांचा अभ्यास	डॉ. नितीन कारभारी जाधव प्रा. अभिन संपत पोटे	10
04.	भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्काचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा. डॉ. गजानन आर. अवचार	14
05.	मानवाधिकार आणि भारतीय आदिवासी समाज	प्रा. डॉ. अनिल काशिनाथ साळुंके	21
06.	मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ	प्रा. भोजराज व्ही. बोदले	26
07.	शिक्षण आणि मानवाधिकार	प्रा. अर्चना रमेश पगार	31
08.	मानवी हक्कविषयक कायदे आणि भारतीय विचारवंत	डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे	35
09.	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	प्रा. डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे	41
10.	मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्र संघटना	अश्विनी भास्करराव शिंदे	44
11.	जातीय विषमता आणि मानवी हक्क	डॉ. एस. बी. कर्डक	47
12.	मानवी हक्कांच्या संरक्षणात यूनेस्कोचे योगदान	प्रा. डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	53
13.	पर्यावरणीय समस्या आणि मानवी हक्क	श्रीमती रतन अंबादास कराड	55
14.	मानवी हक्क	Rathod Kaveri Govind	58
15.	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	खंडेराव हरिभाऊ काळे	65

Human Rights in the Marketplace: Ethical Challenges and Opportunities

Dr. Niranjan Ramesh Shah

Assistant Professor & Dean, Faculty of Commerce & Management, T.C. College of Arts, Science and Commerce, Baramati

Abstract

In India's rapidly evolving marketplace, integrating human rights into business practices has become both a moral imperative and a competitive advantage. This paper explores the ethical challenges and opportunities that Indian businesses face in aligning their operations with human rights principles. As companies scale within India and globally, they must address critical issues such as labour rights, data privacy, environmental sustainability, and inclusivity. The paper examines the role of ethical marketing in promoting human rights, highlighting case studies from Indian companies like Tata Group, Infosys, and Patanjali, which have successfully embedded human rights into their strategies.

Additionally, the paper discusses the potential of emerging technologies—such as artificial intelligence, big data, and blockchain—to address ethical dilemmas, while also acknowledging challenges related to privacy breaches, surveillance, and algorithmic bias.

Incorporating human rights into business models offers significant opportunities, including enhanced consumer trust, brand loyalty, and long-term sustainability. However, Indian businesses face challenges like financial constraints, complex regulatory environments, and low consumer awareness of ethical practices. Despite these barriers, aligning with human rights principles provides substantial benefits, such as improved reputation, market differentiation, and positive social impact.

The paper concludes with recommendations for Indian businesses, including adopting transparent marketing, using technology responsibly, and fostering cross-sector collaborations. By embedding human rights principles into their operations, Indian companies can create shared value, contribute to a more ethical marketplace, and ensure compliance with both national and global human rights standards.

Keywords: *Human Rights, India, Ethical Challenges, Business Practices, Marketing, Technology, Sustainability.*

Introduction:

Human rights are fundamental to ethical societies, ensuring dignity, equality, and freedom for all. In today's interconnected global economy, the marketplace influences societal values, consumer behaviours, and human welfare. Businesses have a unique opportunity to promote human rights through ethical practices, but they also risk perpetuating exploitation and inequality. The rapid rise of technology and marketing has intensified these challenges and opportunities.

This paper explores the relationship between human rights and business, focusing on issues like labour exploitation, data privacy, and inclusivity. It examines how businesses can align their practices with human rights principles, citing examples like Patagonia and Dove.

Advancements in technology, including big data and AI, have heightened ethical concerns, particularly around privacy and algorithmic bias. At the same time, growing consumer demand for transparency and ethical practices is reshaping market dynamics. By embedding human rights into operations, businesses can drive positive change, balancing ethical integrity with economic success.

Objectives of the Study:

- ☞ To examine the relationship between human rights and business practices.
- ☞ To identify key ethical challenges in business operations.
- ☞ To explore strategies for aligning business practices with ethical principles.
- ☞ To assess the role of technology in promoting ethical business practices and sustainable commerce.

Understanding Human Rights in Business Context

Human rights are universal principles that safeguard the dignity, equality, and freedom of individuals, ensuring that every person is entitled to certain basic freedoms and protections. In the context of business, human rights extend beyond legal compliance to encompass the moral responsibility of companies to respect and promote the rights of all stakeholders—including employees, consumers, suppliers, and communities affected by business operations.

In recent years, businesses have increasingly recognized that their operations can significantly impact human rights. These impacts can be both positive and negative, influencing areas such as labour conditions, environmental sustainability, consumer rights, and community development. As companies expand globally, they must consider the diverse socio-political and cultural contexts in which they operate and understand how their actions may affect human rights on a local and global scale.

a) Human Rights

Human rights are universal principles protecting dignity, freedom, and equality. Businesses impact human rights through labour conditions, sustainability, and access to goods, emphasizing their responsibility in promoting social and economic well-being (United Nations, 2011).

b) Business and Human Rights Frameworks

The UN Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPs) outline three pillars:

- **State Duty to Protect:** Governments must enforce laws preventing human rights abuses by businesses.
- **Corporate Responsibility:** Companies must avoid harming human rights and mitigate any negative impacts.
- **Access to Remedy:** Both states and businesses must ensure victims can access effective remedies (United Nations, 2011).

These principles form the foundation for global standards and corporate guidelines.

c) Key Areas Where Human Rights and Business Intersect

- **Labor Rights:** Businesses play a critical role in ensuring fair and safe working conditions, non-discrimination, freedom of association, and fair wages. Exploitative practices such as child labour, forced labour, and unsafe working conditions remain major concerns, especially in supply chains across low-income countries.
- **Consumer Rights:** Companies must respect consumer rights by ensuring product safety, transparency in marketing, and safeguarding personal data. Unethical marketing, false advertising, and violations of consumer privacy, such as through data breaches or the misuse of personal information, are growing concerns in the digital age (Smith, 2018).
- **Environmental Impact:** Human rights also include the right to a healthy environment. Businesses are increasingly held accountable for their environmental practices, including their impact on air, water, and land, and the effect on communities living in or near areas affected by industrial activities. Unsustainable resource extraction, pollution, and the exploitation of indigenous lands are significant human rights issues (Baldwin & Egli, 2017).
- **Community Development:** Businesses can either contribute to or hinder the development of local communities. Ethical companies can help promote human rights through fair business practices, investment in local economies, and supporting education, healthcare, and infrastructure (Freeman, 2019).

d) Human Rights Risks in Business Operations

Businesses face a variety of human rights risks depending on their industry, size, and geographical reach. Key risks include:

- **Labor Rights Violations:** Exploitative labour practices such as child labour, forced labour, unsafe working conditions, and inadequate wages are prevalent in global supply chains.

- **Environmental Degradation:** Pollution, deforestation, and resource depletion caused by business activities can undermine the rights of local communities, particularly indigenous populations.
- **Discrimination and Inequality:** Workplace discrimination based on gender, ethnicity, religion, or disability violates fundamental human rights and hinders social progress.
- **Consumer Rights:** Unethical marketing, product safety issues, and lack of transparency infringe upon consumers' rights to information, privacy, and safety (Global Reporting Initiative, 2020).

The Role of Marketing in Promoting Human Rights

Marketing acts as a bridge between businesses and society, shaping public perceptions and influencing consumer behaviours. When aligned with human rights principles, marketing can:

- Raise awareness about social and environmental issues.
- Promote inclusivity and representation in advertising.
- Drive demand for ethical products and services.

Conversely, marketing practices that exploit vulnerabilities, perpetuate stereotypes or mislead consumers can harm human rights. For example, advertising that reinforces gender norms or excludes marginalized groups perpetuates social inequalities, while greenwashing undermines trust in genuine sustainability efforts (Lichtenstein, 2021).

Opportunities for Businesses

By integrating human rights considerations into their operations and marketing strategies, businesses can unlock significant opportunities:

- **Enhanced Reputation:** Companies that prioritize human rights earn consumer trust and loyalty.
- **Market Differentiation:** Ethical practices set businesses apart in competitive markets.
- **Long-term Sustainability:** Respecting human rights mitigates legal and reputational risks, ensuring business longevity (Kolk & van Tulder, 2002).

Understanding human rights in the business context is not just an ethical imperative but a strategic advantage in a world increasingly driven by values and accountability.

Ethical Challenges in the Marketplace

- 1) **Exploitative Labor Practices:** Weak regulations in low-cost regions lead to child labour, forced labour, unsafe conditions, and low wages. Businesses must enforce ethical labour standards and conduct audits to protect workers' rights (ILO, 2020).
- 2) **Consumer Privacy and Data Exploitation:** The digital age raises concerns about data privacy, including surveillance and breaches. Businesses must prioritize transparency, security, and compliance with laws like GDPR (Cohen, 2019).
- 3) **Misleading Advertising and Discrimination:** Misleading ads reinforce stereotypes and exclude marginalized groups. Businesses must promote inclusivity, challenge stereotypes, and provide accurate product information (Taylor, 2018).
- 4) **Environmental and Social Sustainability:** Balancing profit with sustainability is challenging, with issues like pollution and climate change. Companies must adopt eco-friendly practices and circular economy models to mitigate environmental harm (Sachs, 2015).
- 5) **Access and Affordability:** Ethical challenges arise when essential goods are inaccessible, particularly for disadvantaged groups. Businesses must ensure affordable access while balancing profitability with inclusivity.
- 6) **Navigating Ethical Dilemmas:** Ethical dilemmas require balancing competing interests, such as worker welfare versus low-cost production. Solutions include stakeholder engagement and advocating for policies that protect human rights (Freeman & Liedtka, 1991).

By recognizing and addressing these challenges, businesses can transform the marketplace into a force for social good, aligning economic success with ethical responsibility.

Opportunities for Ethical Alignment

Ethical alignment in business integrates human rights principles, creating shared value. Embracing transparency, inclusivity, and innovation, alongside frameworks like the UNGPs and technologies like blockchain, addresses challenges and fosters socially responsible profitability (United Nations, 2011).

- 1) **Integrating Human Rights into Marketing:** Aligning marketing with human rights builds trust and enhances brand reputation. Key areas include ethical sourcing, transparency, and inclusive advertising, fostering consumer loyalty and sustainable progress (Lichtenstein, 2021).
- 2) **Leveraging Technology for Ethical Practices:** Blockchain ensures supply chain transparency, AI fosters inclusivity, and digital platforms raise awareness and engage consumers in human rights advocacy (Tapscott & Tapscott, 2016; Binns, 2018; Harrison, 2020).
- 3) **Educating and Engaging Consumers:** Businesses can drive demand for ethical products through certifications, storytelling, and interactive campaigns, promoting equity and empowering consumers to make responsible purchasing decisions (Smith, 2018).
- 4) **Building Partnerships for Greater Impact:** Collaboration with governments, NGOs, and communities amplifies ethical initiatives, addressing systemic issues and fostering inclusive, sustainable development (Baldwin & Egli, 2017; Freeman & Liedtka, 1991).
- 5) **Long-term Value Creation:** Ethical alignment not only mitigates risks but also enhances brand loyalty, attracts socially conscious investors, and ensures compliance, contributing to a more equitable and sustainable global marketplace (Kolk & van Tulder, 2002).

Challenges to Implementation

While the integration of human rights principles into business and marketing operations offers numerous benefits, businesses face several challenges that complicate consistent implementation. These challenges often stem from financial constraints, regulatory complexities, and operational limitations, making it difficult to maintain adherence to ethical standards.

- 1) **Cost Implications:** Implementing ethical practices can incur additional costs that conflict with profit-driven goals. For example, fair labour wages and safe working conditions raise production costs (Gereffi, 2018), while sourcing sustainable materials is more expensive than conventional options (Kolk & van Tulder, 2002). Regular audits also require significant resources. SMEs, with their tighter margins, often struggle to absorb these costs (Dangelico & Pujari, 2010).
- 2) **Regulatory Variance:** The global nature of business exposes companies to diverse regulatory challenges. Inconsistent labor laws, environmental regulations, and human rights protections complicate compliance (Ruggie, 2011). Weak enforcement in some regions allows unethical practices to persist (Kolk & van Tulder, 2002), while conflicting regulations between countries can create additional difficulties (Ruggie, 2011).
- 3) **Consumer Awareness and Demand:** Despite growing awareness of ethical issues, gaps remain in consumer understanding and willingness to pay for ethically produced goods. Price sensitivity, misinformation through greenwashing (Terrachoice, 2010), and behavioural inertia (Nielsen, 2015) often hinder ethical purchasing. To overcome these barriers, businesses must invest in education, transparency, and clear communication.
- 4) **Operational Challenges:** Integrating human rights principles into business operations is challenging due to complex supply chains (Locke, 2013), limited influence over suppliers (Kolk & van Tulder, 2002), and technological limitations, such as the high investment required for blockchain implementation (Tapscott & Tapscott, 2016). Overcoming these obstacles demands innovation and industry collaboration.
- 5) **Greenwashing Risks:** The rise of ethical marketing has led to an increase in greenwashing, where companies exaggerate or fabricate environmental or social claims. Greenwashing risks include reputational damage, as false claims erode consumer trust (Terrachoice, 2010), and legal repercussions from stricter regulations on false advertising (Dahlstrom, 2011). To mitigate

these risks, businesses must prioritize authenticity in marketing, ensuring their claims reflect actual practices.

- 6) **Cultural and Institutional Resistance:** Cultural and institutional resistance can hinder the adoption of ethical business practices. A profit-driven corporate culture may resist investing in human rights initiatives (Porter & Kramer, 2011), while bureaucratic inertia, such as rigid structures and lack of leadership support, slows implementation (Bauer, 2012). Additionally, skill gaps among employees may prevent effective execution of human rights principles (Gereffi, 2018).

Overcoming these barriers requires fostering ethical leadership, promoting a culture of responsibility, and providing ongoing training and education to employees to help them understand and implement human rights principles effectively.

Findings and Observations:

- ☞ Businesses have a significant impact on human rights, with both positive and negative effects in areas like labour conditions, environmental sustainability, and consumer rights.
- ☞ Common issues include exploitative labour practices (e.g., child labour, forced labour), consumer privacy concerns (data misuse), misleading advertising, environmental degradation, and lack of access to essential services for marginalized communities.
- ☞ Businesses can enhance reputation, attract loyal customers, and create market differentiation by aligning with human rights principles. Technology (blockchain, AI) and consumer education can promote transparency and inclusivity.
- ☞ Businesses face challenges like high costs, inconsistent regulations, complex supply chains, and the risk of greenwashing. Overcoming these requires collaboration, transparency, and strategic leadership.

Despite challenges, ethical alignment offers long-term value, contributing to a responsible and sustainable marketplace.

Recommendations:

- ☞ Businesses should integrate human rights principles into their core operations, focusing on fair labour practices, environmental sustainability, and consumer rights to build trust and reputation.
- ☞ Utilize technologies like blockchain for supply chain transparency and AI for inclusivity, while ensuring privacy and data security to mitigate ethical risks in the digital age.
- ☞ Invest in educating consumers through certifications, storytelling, and interactive campaigns to drive demand for ethically produced products and foster responsible purchasing.
- ☞ Foster partnerships with governments, NGOs, and local communities to amplify the impact of ethical initiatives and tackle systemic issues.
- ☞ Address challenges like high costs, regulatory inconsistencies, and greenwashing risks through transparent practices, innovation, and strong leadership to align business goals with human rights principles.

Conclusion:

In conclusion, integrating human rights principles into business practices is both an ethical imperative and a strategic advantage in today's global economy. While businesses face challenges such as cost implications, regulatory variances, and operational limitations, the opportunities for ethical alignment are substantial. Companies that prioritize human rights can enhance their reputation, foster consumer loyalty, and create long-term value. Furthermore, leveraging technology and collaborating with stakeholders can help businesses overcome these challenges and drive positive social change. By embedding human rights into their operations, businesses can navigate ethical dilemmas while promoting sustainability and inclusivity, ultimately contributing to a fairer, more responsible marketplace.

References:

1. Arnold D. G. (2016). Corporations and human rights obligations. *Business and Human Rights Journal*, 1, 255–275.

2. Bauer, M. W. (2012). "Organizational Resistance to Ethical Business Practices." *Business Ethics Quarterly*, 22(4), 556-579.
3. Bilchitz D. (2016). The necessity for a business and human rights treaty. *Business and Human Rights Journal*, 1, 203-227.
4. Binns, A. (2018). "Artificial Intelligence for Good: Creating an Inclusive Future." *Business & Society Review*, 148(3), 45-59.
5. Brenkert G. G. (2016). Business ethics and human rights: An overview. *Business and Human Rights Journal*, 1, 277-306.
6. Cassell D. (1996). Corporate initiatives: Second human rights revolution. *Fordham International Law Journal*, 19, 1963-1984.
7. Chandler G. (1998). Oil companies and human rights. *Business Ethics: A European Review*, 7, 69-72.
8. Cragg W. (2000). Human rights and business ethics: Fashioning a new social contract. *Journal of Business Ethics*, 27, 205-214.
9. Dahlstrom, R. (2011). "Greenwashing and Environmental Marketing." *Journal of Business Ethics*, 102(3), 431-444.
10. Dangelico, R. M., & Pujari, D. (2010). "Mainstreaming Green Product Innovation: Why and How Companies Integrate Environmental Sustainability." *Journal of Business Ethics*, 95(3), 471-486.
11. Harrison, J. (2020). *The Role of Digital Platforms in Human Rights Advocacy*. Oxford University Press.
12. International Labour Organization (ILO). (2020). *Global Estimates of Modern Slavery*. ILO.
13. Kolk, A., & van Tulder, R. (2002). "Business and Human Rights: A Critical Review." *Business & Society Review*, 41(2), 77-99.
14. Lichtenstein, S. (2021). "Greenwashing and the Ethics of Environmental Marketing." *Environmental Ethics Review*, 24(3), 45-62.
15. Parella K. (2020). Hard and soft law preferences in business and human rights. *American Journal of International Law Unbound*, 114, 168-173.
16. Park S. (2018). Social bonds for sustainable development: A human rights perspective on impact investing. *Business and Human Rights Journal*, 3, 233-255.
17. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). "Creating Shared Value." *Harvard Business Review*, 89(1-2), 62-77.
18. Smith, A. (2018). "Ethical Certifications and Their Role in Consumer Decision Making." *Journal of Marketing Ethics*, 31(4), 112-128.
19. Taylor, S. (2018). "Gender Stereotypes in Advertising: Ethical Issues and Implications." *Journal of Business Ethics*, 148(4), 823-834.
20. United Nations. (2011). *UN Guiding Principles on Business and Human Rights*. United Nations.

Fundamental Rights and Duties

Prof. Dr. Acharya R. D.

Head Department of Sociology, Navgan Arts & Commerce College, Parli-Vaijnath, Dist. Beed

What are Fundamental Rights?

Fundamental rights of the Indian constitution are the basic rights provided by the constitution of India to its citizens. These rights are essential for the development of the personality of every individual. They are also needed to preserve human dignity.

Fundamental Rights

There are six fundamental rights guaranteed by the Indian Constitution. They are as follows:

1. Right to Equality
  2. Right to freedom
  3. Right against exploitation
  4. Right to freedom of Religion
  5. Cultural and Educational Rights
  6. Right to constitutional Remedies
- The fundamental rights of Indian constitution are given by articles 12 to 35 of the constitution.
  - Article 12 defines the State and article 13 defines the laws inconsistent with or in derogation of Fundamental Rights.
  - The six fundamental rights of Indian constitution are discussed in detail in the subsequent sections.

Right to Equality

The right to equality is given in the articles 14–18 of the Indian constitution. The articles under the right to equality include the following:

Article 14: Equality before law

Article 15: Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth.

Article 16: Equality of opportunity in matters of public employment.

Article 17: Abolition of Untouchability.

Article 18: Abolition of titles: This article aims to abolish titles such as Rai Bahadur, Raj Bahadur, Maharaja, Taluqdar, Zamindar, etc., because using such titles does not give equal status for all.

Right to freedom

The right to freedom is given in the articles 19–22 of the Indian constitution.

Article 19: Protection of certain rights regarding freedom of speech, etc.

Article 20: Protection in respect of conviction for offences.

Article 21: Protection of life and personal liberty.

Article 21-A: Right to Education

Article 22: Protection Against Arrest and Detention in certain cases

Right against Exploitation

The right to freedom is given in the articles 23 and 24 of the Indian constitution. They are:

Article 23: Prohibition of traffic in human beings and forced labour:

Article 24: Prohibition of employment of children in factories, etc.:

Right to freedom of Religion

The right to freedom is given in the articles 25 – 28 of the Indian constitution.

Article 25: Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion

Article 26: Freedom to manage religious affairs

Article 27: Freedom as to the payment of taxes for promotion of any particular religion

Article 28: Freedom as to attendance at religious instruction or religious worship in certain educational institutions

Cultural and Educational Rights

The right to freedom is given in the articles 29 and 30 of the Indian constitution.

Article 29: Protection of interests of minorities:

Article 30: Right of minorities to establish and administer educational institutions:

Right to constitutional Remedies

The right to Constitutional Remedies gives the citizens the right to approach the Supreme Court or the High Court to implement the fundamental rights. The Courts can issue orders to the government to implement the rights. The right to constitutional remedies is given by articles 32-35 of the constitution.

Article 32: According to this article, the Courts can grant 5 types of writs namely, Habeas Corpus, Mandamus, Quo Warranto, Prohibition and Certiorari. Each of this writ is explained below:

1. Habeas Corpus: This writ is to direct the release of a person detained unlawfully.
2. Mandamus: Using this writ, the court can direct a public authority to do its duty.
3. Quo Warranto – to direct a person to vacate an office assumed wrongfully.
4. Prohibition – to prohibit a lower court from proceeding on a case.
5. Certiorari – the power of the higher court to remove a proceeding from a lower court and bring it before itself.

Article 33: This article gives powers to the Parliament to restrict or revoke (remove) the fundamental rights of the 'Members of the Armed Forces, paramilitary forces, police forces, intelligence agencies and analogous forces

Article 34: According to this article, the fundamental rights can be restricted when martial law (military rule) is implemented.

Article 35: This article provides authority to the Parliament to make laws on Fundamental Rights

Fundamental Duties

- Fundamental Duties are the moral responsibilities of the citizens of India to help promote a patriotic spirit and to uphold the unity of our country.
- The fundamental duties were incorporated under Part IV-A of the Constitution by The Constitution (42nd Amendment) Act, 1976.
- Article 51(A) of the constitution describes 11 fundamental duties.
- It states that it shall be the duty of every Indian citizen:
  - a) to abide by the Constitution and to respect its ideals and institutions, the National Anthem and the National Flag;
  - b) to cherish the noble ideals which inspired our national freedom struggle and follow them;
  - c) to uphold and to protect the unity, sovereignty, and integrity of the Indian nation;
  - d) to defend the country and render national service whenever called upon to do so;
  - e) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;
  - f) to value and preserve the rich heritage of our composite culture;
  - g) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wildlife, and to have compassion for living creatures;
  - h) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;
  - i) to safeguard public property and to abjure violence;
  - j) to strive towards excellence in all spheres of individual as well as collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement;
  - k) who is a parent or guardian to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years.

Conclusion

Fundamental rights and duties are an important part of the Indian constitution. There are six fundamental rights that include right to equality, right to freedom, right against exploitation, right to freedom of religion, cultural and educational rights, and right to constitutional remedies. The fundamental rights are given in the article 12 – 35 of the Indian constitution. These rights help in the personality development of every citizen and protect his/her dignity. Fundamental duties are the responsibility of the Indian citizens towards the country. There are 11 fundamental duties given in article 51(A) of the constitution.

Ref.:

- [1] Research Scholar, Department of Sociology, BMAU, Aurangabad
- [2] <https://www.un.org/en/fundamental rights/duties>
- [3] Report of the United Nations Fundamentals Rights & Duties (2014)

मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या समस्यांचा अभ्यास.

डॉ. नितीन कारभारी जाधव

राज्यशास्त्र विभाग,
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक.

प्रा. अभिन संपत पोटे

राज्यशास्त्र विभाग, एस.एस.एस.एम. कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय सायखेडा.
ता- निफाड.(नाशिक).

प्रस्तावना:-

हक्काच्या विधेयकामध्ये जनतेच्या मूलभूत स्वातंत्र्याचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. तसेच हे विधेयक राज्यांना देखील हक्कांचे उल्लंघन करण्यास मनाई करते. या विधेयकांमुळे प्रत्येकास अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि भाषण व वृत्तपत्र स्वातंत्र्य तसेच सभेच्या हक्कांचे स्वातंत्र्य इत्यादींची हमी मिळते. प्रत्येक व्यक्तीस जन्मतः काही हक्क प्राप्त होतात. राज्य त्यांच्यापासून ते हक्क हिरावून घेऊ शकत नाही. जनतेने शासनास मर्यादित सत्ता सोपवलेली असते. स्वयंशासन हे शासनाचे सर्वोत्कृष्ट स्वरूप आहे, परंतु त्यासाठी मूलभूत मानवी स्वातंत्र्य असणे गरजेचे आहे त्याचबरोबर सार्वजनिक पदे धारण करणे आणि शासन करणे ही गरजेचे आहे. मॅगना कार्टा संयुक्त राष्ट्रांचा मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा आणि मानवी हक्कांवरील फ्रेंच जाहीरनामा यासारख्या दस्तऐवजांमध्ये मानवी हक्कांच्या मान्यतेसंबंधीचे आणि पुरस्कारासंबंधीचे बरेच प्रसंग आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ स्पष्ट करताना प्रसिद्ध राजकीय विचारवंत हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते, "ज्या परिस्थितीच्या घटकांशिवाय व्यक्तीला आपली सर्वांगीण प्रगती साध्य करता येत नाही त्या परिस्थितीच्या घटकांना मानवी अधिकार असे म्हणतात". तर राजकीय विचारवंत बेंथॅम यांच्या मते, "कायद्याने मान्य केलेली स्वीकृती दिलेली व्यक्तीची मागणी म्हणजे अधिकार होय".

थोडक्यात जगातील प्रत्येक व्यक्तीला ती मानव आहे या एका कारणास्तव ज्या अधिकारांची प्राप्ती होणे गरजेचे असते त्या अधिकाऱ्यांना मानवी अधिकार असे म्हणतात. असे असले तरी सध्याच्या काळात मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या अनेक समस्या आपल्याला दिसून येतात त्याबाबत सविस्तर माहिती या लेखांमध्ये करूया.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- १) मानवी हक्क, अधिकार म्हणजे काय ते तपासणे.
- २) मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या समस्या अभ्यासणे.
- ३) समाजातील विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
- ४) समाजातील दारिद्र्याची वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कारणांचा अभ्यास करणे.
- ५) गरिबीमुळे मानवी हक्कांमध्ये आलेला अडसर याबाबत अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये संदर्भीय पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, आंतरजाल यांचा वापर करून निबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा विषय :- मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्याच्या समस्यांचा अभ्यास.

संशोधनाचे विश्लेषण:- गरिबी किंवा दारिद्र्य

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवनाचा एक न्यूनतम स्तर टिकून ठेवण्यासाठी अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गोष्टींची गरज असते. जेव्हा एखादी व्यक्ती आणि तिच्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचा जीवन स्तर न्यूनतम स्तरापेक्षा खाली असतो तेव्हा त्या अवस्थेस दारिद्र्य किंवा गरीब असे म्हणतात. म्हणजेच अन्न वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता नसणे म्हणजे दारिद्र्य किंवा गरिबी होय. नियोजन आयोगाने नेमलेल्या समितीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भागामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस २४०० कॅलरी प्रतिदिन आणि शहरी भागामध्ये प्रतिव्यक्ती २१०० कॅलरीज प्रतिदिन पोषण आहार मिळवू न शकणाऱ्या व्यक्तींना गरीब किंवा दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्ती मानले जाते.

गरिबी किंवा दारिद्र्याच्या काही व्याख्या थोडक्यात खालील प्रमाणे सांगता येतील :-

गिलीन- दारिद्र्य ही एक अशी अवस्था आहेत ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती अपुरे उत्पन्न किंवा गैरवाजवी खर्चामुळे स्वतःचा जीवनस्तर उंचावू शकत नाही. व्यक्ती स्वतःचे मानसिक स्वास्थ्य टिकवू शकत नाहीत तसेच ते ज्या समाजाचे सदस्य आहेत त्या समाजाच्या जीवन मूल्यांप्रमाणे योग्य ते कार्य करू शकत नाही."

गोदार्ड:- यांच्या मते, "दारिद्र्य हे अशा वस्तूंचा अभाव की, जी एक व्यक्ती आणि त्यांच्यावर अवलंबून असण्याकरिता स्वास्थ्य, आरोग्य आणि कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे."

दारिद्र्याचे प्रकार:-

१) सापेक्ष दारिद्र्य:-

एका व्यक्ती किंवा गटाच्या आर्थिक क्षमतेची तुलना जेव्हा दुसऱ्या व्यक्ती किंवा गटाशी केली जाते तेव्हा तुलनेच्या आधारे कमी उत्पन्न गटातील व्यक्ती किंवा समूहाला दारिद्र्य मानले जाते. हेच सापेक्ष दारिद्र्य होय."

२) निरपेक्ष दारिद्र्य:-

कोणत्याही व्यक्तीला एक माणूस म्हणून जीवन जगण्यासाठी किमान जीवनमानाची एक पातळी आवश्यक असते एखाद्या व्यक्तीला वर्तमान परिस्थितीत न्यूनतम जीवनमानाची पातळी गाठता येईल एवढेही उत्पन्न नसेल तर ती व्यक्ती निरपेक्ष दारिद्र्यी आहेत असे मानले जाते.

दारिद्र्याचे निर्देशांक :-

१) दैनंदिन आहारातील उष्मांक- एखाद्या व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी दररोजच्या आहारातून किती उष्मांक मिळतात या आधारावर दारिद्र्य निश्चित केले जाते भारतातील हवामान व भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेता प्रत्येक व्यक्तीला २२५० उष्मांक जीवनातून मिळाले पाहिजे असे तज्ञांचे मत आहेत तर केंद्रीय नियोजन आयोगाच्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील प्रत्येक व्यक्तीला २४०० कॅलरीज व शहरी भागातील प्रत्येक व्यक्तीला २१०० कॅलरीज प्रतिदिन आहारातून मिळणे आवश्यक आहे ज्या व्यक्तीला हे उष्मांक रोजच्या आहारातून मिळत नाही ती व्यक्ती गरीब समजली जाते.

२) **दरडोई उत्पन्न:-** किमान आवश्यक मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक तेवढे मासिक उत्पन्न केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाने निर्धारित केलेले आहे.

३) **मूलभूत गरजांची पूर्तता:-** प्रत्येक माणसाला जीवन जगण्यासाठी अन्न वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजा आवश्यक आहे राष्ट्रीय सांख्यिकी संघटनेद्वारे १९९९ ते २००० या काळात केलेल्या सर्वेक्षणावरून असे स्पष्ट केले आहे की पाच व्यक्तींच्या कुटुंबास सरासरी उत्पन्न १५४००/- निर्धारित केले आहेत त्यापेक्षा कमी उत्पन्न असेल तर ती व्यक्ती गरिबी खालील जीवन जगते असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

४) **राहणीमानाचा दर्जा:-** या निर्देशांकामध्ये व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा निर्धारित करण्यात आला आहे यामध्ये राहण्याची चांगली सोय आणि अंगावरील कपडे चांगले असावेत ते नसतील तर ती व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगते असे समजण्यात येईल.

भारतातील गरिबीची कारणे कोणती आहेत याबाबत खालील प्रमाणे स्पष्टीकरण देता येते :-

- १) **वैयक्तिक कारणे:-** वाईट सवयी, अकार्यक्षमता, मानसिक दुर्बलता, आजारीपणा, अपघात. इत्यादी
- २) **सामाजिक कारणे:-** जाती व्यवस्था सामाजिक रूढी परंपरा सामाजिक संरचना अज्ञान गलिच्छ वस्त्या संयुक्त कुटुंब पद्धती
- ३) **आर्थिक कारणे:-** शेतीचा मागासलेपणा, देशाचा अपूर्ण विकास, बेरोजगारी, उत्पन्न व संपत्तीचे असमान वितरण, पावसाची अनियमितता व त्यामुळे शेतीवर प्रतिकूल परिणाम, बचतीचे प्रमाण कमी, दळणवळण साधनांची कमतरता, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कमीत-कमी वापर, इत्यादी.
- ४) **राजकीय कारणे:-** राजकीय व प्रशासकीय भ्रष्टाचार, लाल फितीचा कारभार, राजकीय अस्थिरता योग्य नियोजनाचा अभाव वरील प्रकारे आपण गरिबीची कारणे अभ्यासल्यानंतर गरिबीचे अनेक सामाजिक, आर्थिक, वैयक्तिक, स्वरूपाचे दुष्परिणाम देखील दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने गुन्हेगारीचे वाढते प्रमाण, भ्रष्टाचार, घटस्फोट, भिक्षावृत्ती, वेश्यावृत्ती, बाल गुन्हेगारी, आत्महत्या यासारखे भयंकर प्रकार घडून येतात.

निष्कर्ष /उपायोजना:- मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी व दारिद्र्य किंवा गरिबी दूर करण्यासाठी काही उपाय सुचवण्यात आले आहेत ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील:-

- १) व्यावसायिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात यावेत.
- २) विकास योजना सुरू करून विकेंद्रीकरण करून योग्य पद्धतीची अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- ३) बेकारी दूर करण्यात यावी.
- ४) शेतीवरील लोकसंख्येचा वाढता भार कमी करण्यात यावा.
- ५) काळ्या पैशाच्या निर्मितीला आळा घालण्यात यावा.
- ६) वितरणातील विषमता कमी करण्यात यावी.
- ७) रोजगार निर्माण करण्यात यावेत.
- ८) लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्याचा प्रयत्न करावा.
- ९) शेती क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास करण्यात यावा.

समारोप :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क विषयक जाहीरना मिळतील तत्वे भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वांमध्ये समाविष्ट आहे परंतु गरिबी दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना आपल्या अधिकाराची माहिती जाणीव नसते. त्यामुळे संबंधित व्यक्तींना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते जसे की- प्राथमिक मूलभूत गरजा, अन्न, वस्त्र, निवारा यांच्यापासून ते सतत वंचित असतात, आर्थिक विषमतेमुळे नेहमी कनिष्ठ वर्गातील लोक शोषणाचे बळी ठरताना दिसून येतात, सर्व प्रकारचे मानवी हक्क गरिबांसाठी फक्त आजही आपणास कागदावर दिसतात ते प्रत्यक्ष त्यांचा लाभ घेऊ शकत नाही. कधी कधी तर त्यांच्यासाठी जीवन जगण्याचा अधिकार देखील दुर्मिळ होताना दिसून येतो. प्राथमिक मूलभूत हक्कच प्राप्त होत नसल्यामुळे गरिब राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक हक्कांचा ते विचारच करू शकत नाहीत. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी मानवी हक्क आवश्यक असतात हे जरी खरे असले तरी गरीब समाजातील लोक मात्र त्यापासून खूप दूर किंवा वंचित राहतात हे नाकारता येत नाहीत.

थोडक्यात मानवी हक्कांच्या साठी दारिद्र्य किंवा गरीब लोकांना ज्या समस्यांना सामोरे जावे लागते त्या समस्यांवरती सरकारने वेगवेगळ्या समित्यांनी, आयोग नेमून अभ्यास करून विशिष्ट लक्षवेधी अशा उपाययोजना केल्या तर निश्चितच गरीब समाजातील सर्व लोकांना मानवी हक्कांचा उपभोग घेता येईल. उदाहरणार्थ- समाजामध्ये रोजगार निर्मिती करणे, समाजातील आर्थिक विषमता कमी करणे, योजनांचे अधिकाधिक विकेंद्रीकरण करणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीचे उत्पन्न वाढविणे, कुटीरोद्योग, लघुउद्योग यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्रांची निर्मिती करणे, विकासाच्या योजना कार्यान्वित करण्यासाठी गैरसरकारी संस्थांची मदत घेणे. यासारख्या अनेक लोक-कल्याणकारी योजना सरकारने व्यवस्थेने राबविल्या तर जगातील आणि देशातील सर्वसामान्य वंचित दारिद्र्य किंवा गरिबीचे चटके सहन करणाऱ्या लोकांना निश्चित चांगले जीवन मानवी हक्कांच्या माध्यमातून जगता येईल.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) मिसाळ चंद्रकांत, मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, व्हिजन अकॅडमी पुणे, २०१६.
- २) तोडकर डी.बी., आंतरराष्ट्रीय राजकारण, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, जुलै-२०१५.
- ३) आवारी विलास, ढगे जानोबा, राज्यशास्त्र-आंतरराष्ट्रीय राजकारण, सक्सेस पब्लिकेशन पुणे जून-२०१५.
- ४) कायंदे-पाटील गंगाधर, संशोधन पद्धती, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक. जून-२००६.
- ५) इनसायकलोपीडिया ऑफ ह्यूमन राइट्स, २००९.
- ६) मानव अधिकार आणि कर्तव्ये यांचा परिचय, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ मुद्रण विभाग, पुणे, २०१८.
- ७) <http://mshrc.maharashtra.gov.in>

भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क आणि मानवी हक्काचा तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. गजानन आर. अवचार

उपप्राचार्य, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, संशोधन मार्गदर्शक, संत रामदास कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय घनसावंगी, तालुका - घनसावंगी, जिल्हा - जालना.

प्रस्तावना

मानव हा विचारशील प्राणी आहे. ज्याच समूहाने राहणं एक वैशिष्ट्य असून स्वतःच्या सुरक्षेसाठी समाजामध्ये राहणे त्याला गरजेचे वाटते. समाजामध्ये राहिल्यामुळे स्वतःची सुरक्षा आणि आपल्या कुटुंबाची सुरक्षा अबाधित राहते हे त्याला लक्षात आले. समूहामध्ये राहण्यासाठी स्वतःवर काही निर्बंध जसे की नियम त्याने स्वीकारण्यास मान्य केले. या नियमांची सूत्रबद्ध मांडणीसाठी एक दस्तावेज कायदा म्हणून स्वीकारला. त्याचा फायदा त्याला स्वतःच्या विकासात सहकार्य आणि सुरक्षेचा आत्मविश्वास मिळाला. अनेक कायद्यांचा एकत्रित संग्रह ज्यास राज्यघटना म्हटले जाते. ही घटना अंमलबजावणीत आणण्यासाठी राज्याची आणि शासनाची आवश्यकता असते यातून राज्याची गरज दिसून येते. यातून असे म्हटले गेले की, "राज्यघटना ही मूलभूत तत्वांची एक संस्था आहे ज्यानुसार राज्याची स्थापना किंवा शासन केले जाते." या राज्यघटनेला आज आपण संविधान असे म्हणतो, ज्या संविधानाने समाजातील सत्तेचे मूलभूत वाटप नमूद केले आहे, म्हणजे कायदा काय असेल हे कोणी ठरवायचे ते ठरवते. जसे की राजेशाही राज्यघटनेत राजा निर्णय घेतो, जुन्या सोवियत युनियन सारख्या काही राज्यघटनेत एका पक्षाला निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यात आला होता, पण लोकशाही राज्यघटनेत व्यापकपणे सांगायचे तर जनतेला निर्णय घ्यायचा असतो, म्हणूनच लोकशाहीमध्ये राज्यघटना अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावताने दिसून येते.

घटनेचे मुख्य कार्य पुढील प्रमाणे

- 1) राज्यघटनेचे पहिले कार्य म्हणजे मूलभूत नियमांचा संच प्रदान करणे जे समाजातील सदस्यांमध्ये कमीत कमी समन्वय ठेवण्याची परवानगी देतात.
- 2) राज्यघटनेची दुसरे कार्य म्हणजे समाजात निर्णय घेण्याचा अधिकार कोणाला आहे हे निर्दिष्ट करणे, सरकार कोणाची स्थापन करायचे ते ठरवते.
- 3) राज्यघटनेचे तिसरे कार्य म्हणजे सरकार आपल्या नागरिकांवर काय लादू शकते, यावर काही मर्यादा घालणे. या मर्यादा या अर्थाने मूलभूत आहे की सरकार त्याचे कधीही उल्लंघन करू शकत नाही.

हक्काची संकल्पना

आधुनिक काळातील राजकीय जीवनातील एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे हक्काची संकल्पना होय. व्यक्ती व राज्यसंस्थेच्या परस्पर संबंधांचा विचार केल्यास 'व्यक्तीला राज्याकडून काय प्राप्त होते' आणि 'व्यक्तीची राज्याप्रती काय कर्तव्य आहेत' या दोन्ही महत्त्वपूर्ण बाबी लक्षात येतात. सर्वसाधारणपणे हक्क म्हणजे व्यक्तीने राज्याकडे केलेले दावे असतात असे मानले जाते. अर्थात हे दावे हक्कात रूपांतरित होण्यासाठी त्यास राज्याची मंजूरी आवश्यक ठरते. राज्याने मान्य केलेल्या अशा दाव्यामुळे राज्यावर विशिष्ट प्रकारच्या जबाबदाऱ्या येऊन पडतात. यातील काही जबाबदाऱ्या नकारात्मक स्वरूपाच्या असतात, ज्यात

राज्याने व्यक्तीच्या व्यवहारावर निर्बंध घालू नयेत अशी अपेक्षा असते. उदा. विचार, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अथवा संचार स्वातंत्र्य. तसेच काही जबाबदाऱ्या सकारात्मक स्वरूपाच्या असतात, ज्यात राज्याने सक्रियपणे पुढाकार घेऊन व्यक्तीसाठी विशिष्ट सोयी सुविधा पुरवणे व उपलब्ध करून देणे बंधनकारक असते. उदा. शिक्षणाची व्यवस्था करणे अथवा रोजगाराची हमी देणे इ.

याप्रमाणे राज्यघटना अनेक प्रकारे सरकारच्या अधिकारावर मर्यादा घालते. सरकारची शक्ती मर्यादित करण्याचा सर्वात सामान्य मार्ग म्हणजे काही मूलभूत अधिकार निर्दिष्ट करणे जे आपल्या सर्वांचे नागरिक म्हणून आहेत आणि ज्याचे उल्लंघन कोणत्याही सरकारला करता येणार नाही. घटनेपासून संविधानापर्यंत विविध अधिकारांची अचूक सामग्री आणि व्याख्या संविधान करते. परंतु बहुतेक घटना मूलभूत प्राथमिक अधिकाराचे संरक्षण करतील. अनियंत्रितपणे आणि विनाकारण अटक होण्यापासून नागरिकांची संरक्षण केले जाईल. सरकारच्या सामर्थ्यावर ही एक मूलभूत मर्यादा आहे. नागरिकांना सामान्यतः अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासह काही मूलभूत स्वातंत्र्यांचा अधिकार असेल. विवेकाची स्वातंत्र्य, सहवासाचे स्वातंत्र्य, व्यापार किंवा व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य इ. व्यवहारात, हे अधिकार राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळात मर्यादित असू शकतात आणि हे कोणत्याही परिस्थितीत मागे घेतले जाऊ शकतात हे घटनेने स्पष्ट केली आहे.

भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क

आधुनिक लोकशाही समाजात व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक स्थिती निर्माण करणे, हे हक्काच्या संकल्पनेमागील मूळ गृहीतक आहे. व्यक्तीच्या हक्काशिवाय लोकशाही शासनाची संकल्पना करता येत नाही, स्वातंत्र्य भारताने लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार केल्यामुळे हक्काची तरतूद ही मूलभूत आवश्यकता बनली. म्हणूनच घटनाकारांनी संविधानात व्यक्ती तसेच समूहासाठी विभिन्न स्वरूपाच्या हक्कांचा समावेश केला. त्यातील संविधानाच्या तिसऱ्या भागात कलम 12 ते 35 या कलमान्वये हक्कांच्या एका प्रमुख प्रकारास मान्यता देण्यात आली, जे मूलभूत हक्क म्हणून ओळखले जातात. राज्यघटनेमध्ये मूलभूत हक्कांवरील प्रकरण समाविष्ट करण्याबाबत घटना समितीतील सर्व सदस्यांमध्ये सहमती होती. अर्थात मूलभूत हक्कांच्या यादीमध्ये कोणत्या हक्कांचा समावेश करावा, हे घटना समितीपुढे मोठे आव्हान होते. या प्रकरणाचे निर्मिती करताना अमेरिकी हक्कांच्या सनदेचा मोठा प्रभाव घटनाकारांवर होता. तसेच त्यांना आधुनिक राज्यसंस्थेचे बदलते स्वरूप म्हणजेच कल्याणकारी राज्याची देखील जाणीव होती. दुसऱ्या बाजूला, भारतीय समाजातील विषमता, भेदभाव आणि शोषणात्मक वास्तवाचेही त्यांना भान होते. राज्यसंस्थेच्या भौतिक मर्यादा विचारात घेऊन घटनाकारांनी काही हक्क मूलभूत हक्कांमध्ये समाविष्ट करून त्यांना न्यायप्रविष्ट हक्कांचा दर्जा प्रदान केला, तर काही हक्क न्यायप्रविष्ट नसलेल्या राज्य धोरणांच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये समाविष्ट केले.

हक्कांची आवश्यकता

- १) नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक.
- २) सामाजिक विकासासाठी मूलभूत असे अत्यावश्यक.
- ३) अधिसत्तेच्या मनमानी कारभारावर निर्बंध घालणाऱ्या तरतुदी म्हणून आवश्यक.
- ४) लोकशाहीच्या दृढीकरणासाठी आवश्यक.

मूलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये

- काही हक्क व्यक्तीबरोबरच गटांनाही प्रदान केलेली आहेत.
- हक्कांना न्यायिक संरक्षण बहाल केलेले आहे.
- हक्क न्यायप्रविष्ट असले तरी निरंकुश, निरपवाद आणि अनिर्बंध स्वरूपाचे नाहीत.
- हक्क राज्याला सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही भूमिका देणारे आहेत.
- सर्व सार्वजनिक अधिसत्तांवर हक्क बंधनकारक आहेत.
- 'काही हक्क मौलिक संरचनेचा भाग आहेत' ते सोडून हक्कांमध्ये संसदेला घटना दुरुस्ती करता येते.
- आणीबाणीच्या काळात काही मूलभूत हक्क स्थगित होतात, तर काही हक्क स्थगित करता येतात.

मूलभूत हक्कांचे वर्गीकरण

राज्यघटनेमध्ये मूलतः पुढील सात प्रकारचे मूलभूत हक्क समाविष्ट केले होते. तथापि या यादीतून संपत्तीचा हक्क 1978 सालच्या 44 व्या घटना दुरुस्तीद्वारे वगळण्यात आल्याने सध्या सहा प्रकारचे मूलभूत हक्क उपलब्ध आहेत.

समतेचा हक्क (कलम 14 ते 18) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 19 ते 22) पिळवणुकी विरुद्धचा हक्क (कलम 23 आणि 24) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम 25 ते 28) सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (कलम 29 आणि 30) संपत्तीचा हक्क (कलम 31) घटनात्मक उपायांचा हक्क (कलम 32)

कलम

- 12 : राज्यसंस्थेची व्याख्या.
- 13 : मूलभूत हक्कांशी विसंगत किंवा विपरीत कायदे.
- 14 : कायद्यासमोर समानता.
- 15 : धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थळ या आधारावर भेदभावस प्रतिबंध.
- 16 : सार्वजनिक सेवांमध्ये संधीची समानता.
- 17 : अस्पृश्यतेचे उच्चाटन.
- 18 : पदव्यांची समाप्ती.
- 19 : अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य इ.काही हक्कांचे संरक्षण.
- 20 : गुन्ह्यांसाठी शिक्षेसंदर्भातील विशिष्ट संरक्षण.
- 21 : जीवित आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण.
- 21 A : प्राथमिक शिक्षणाचा हक्क.
- 22 : विशिष्ट वा ठराविक खटल्यांमध्ये अटक आणि स्थानबद्धतेविरोधी संरक्षण.
- 23 : मानवाचा व्यापार आणि वेठबिगार याला प्रतिबंध.
- 24 : कारखाने इ. धोक्यांच्या ठिकाणी मुलांच्या रोजगाराला प्रतिबंध.
- 25 : सदसदविवेकाचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचा स्वीकार व धारणा, पालन आणि प्रसार स्वातंत्र्याचा हक्क.
- 26 : धार्मिक व्यवहारांच्या व्यवस्थापनाचे स्वातंत्र्य.
- 27 : एका विशिष्ट धर्माच्या उत्तेजनासाठी कर देण्यासंबंधी स्वातंत्र्य.

28 : ठराविक शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण किंवा धार्मिक उपासनांना उपस्थित राहण्याचे स्वातंत्र्य.

29 : अल्पसंख्याकांच्या हिताची संरक्षण.

30 : शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्याचे प्रशासन पाहण्याचा अल्पसंख्याकांचा हक्क.

31 : (रद्द केले)

32 : प्राधिलेख व न्यायालयीन आदेश जारी करण्यासह मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी उपाय.

मूलभूत हक्कांचे महत्त्व

मूलभूत हक्कांमध्ये मानवाच्या भौतिक आणि नैतिक संरक्षणासाठी आवश्यक अटींची तरतूद केलेली आहे. मूलभूत हक्क हे व्यक्ती स्वातंत्र्याचे मोठे संरक्षक आहेत. व्यक्ती प्रतिष्ठा व सन्मान याची ते हमी देतात. देशामध्ये कायद्याचे राज्य स्थापित करण्यात ते सहाय्यक ठरतात. समाजातील अल्पसंख्यांक आणि दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधांचे ते संरक्षण करतात. मूलभूत हक्कांनी देशांमध्ये लोकशाही व्यवस्थेचा पाया पक्का केला. भारतीय समाजातील धर्मनिरपेक्ष तत्वाला ते बळकटी देतात. ते शासनाच्या सर्वकषवादी अधिसत्तेवर नियंत्रण ठेवतात आणि जबाबदार व उत्तरदायी शासनाची पूर्वअट म्हणून महत्त्वाचे ठरतात. सामाजिक समता आणि सामाजिक न्यायाची आधारशीला त्यांनी रचलेली आहे. मूलभूत हक्क राजकीय आणि प्रशासकीय प्रक्रियेमध्ये लोकसहभागाला सुकर बनवितात.

मानवी हक्क

मानवी हक्क हे असे अधिकार आहेत ज्यांची हमी सर्व राष्ट्रातील भिन्न प्रकारच्या संस्कृतीच्या लोकांना देण्यात आली आहे. कारण ते मनुष्य म्हणून जन्माला आले आहेत. मानवी हक्क हे निसर्गतः विश्वव्यापी अनुवंशिक व अदेय आहेत. इतिहासातील असंख्य घटना असे दर्शवितात की प्रत्येक मानवाला प्रतिष्ठेने जगता यावे म्हणून योग्य परिस्थिती निर्माण करण्याकरिता मानव अधिकाराबाबतचा संघर्ष सतत सुरू असतो. 'मानवाचा व्यक्ती या नात्याने सन्मान व त्याकरिता केलेला संघर्ष म्हणजे मानवाधिकार होय.' व्यक्ती त्याचे किंवा तिचे अधिकार प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करू शकते. ज्या मार्गाच्या किंवा यंत्रणांच्या माध्यमातून ते अधिकार अंमलात आणले जाऊ शकतात असे मार्ग किंवा यंत्रणा उपलब्ध करून देण्याचे कर्तव्य राज्यावर असते.

मानव अधिकाराच्या सिद्धांतानुसार अशी अपेक्षा करण्यात येते की सर्व माणसांना किमान चांगले जीवन जगता यावे. याकरिता आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थितीचा एक समान आकृतीबंध निश्चित केला जावा. मूलभूत अधिकारावर आधारित स्वतःची कर्तव्य कायमची टाळण्याचे एक विधी मान्य साधन म्हणून राष्ट्रीय सार्वभौम सत्तेचा ढालीसारखा उपयोग राज्य करू शकणार नाही. राष्ट्रीय सार्वभौम सत्तेच्या कठोर विचारांच्या पूर्वी मानव अधिकाराचे नैतिक समर्थन केले गेले पाहिजे. मानव अधिकाराच्या सिद्धांताच्या मुळाशी जी कल्पना आधारित असते ती ही की सर्व राष्ट्राकडून पालन केली जातील असे योग्य कायदेशीर मानव अधिकाराचे निकष निर्माण केले जावे. जे राज्य नागरिकांचे मूलभूत अधिकार नाकारतील त्या राज्याला अशी कृत्य कितपत योग्य आहेत असा प्रश्न विचारण्याचे प्रभावी साधन म्हणून मानव अधिकाराच्या सिद्धांताकडे बघितले जाते. हा सिद्धांत नागरिकांच्या हातातील असे प्रश्न विचारण्याचे एक प्रभावी शस्त्र आहे.

मानवी हक्काचा अर्थ आणि संकल्पना

1948 सालच्या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्याच्या पहिल्या कलमात असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, 'जन्मतःच सर्व मानव मुक्त आणि समान असतात ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कामुळे.' मानवाला चिकित्सक व सदसदविवेकबुद्धीची देणगी प्राप्त झालेली असल्यामुळे मनुष्याने परस्परांशी बंधू भावाने वागावे. 1948 सालचा हा जाहीरनामा वरील मूलभूत तत्त्वज्ञानात्मक गृहीतावर आधारलेला आहे. या जाहीरनाम्यात स्पष्टपणे असे म्हटले आहे की स्वातंत्र्य, समानता व प्रतिष्ठा हे मानवाला प्राप्त होणारे जन्मजात हक्क आहेत म्हणून ते त्यांच्यापासून दूर करता येत नाहीत. यामागील मूळ गृहीत तत्व हे की मनुष्याजवळ तार्किक व नैतिक क्षमता असल्यामुळे पृथ्वीवरील इतर प्राण्यांपासून तो वेगळा आहे; म्हणून मनुष्याला काही हक्क व स्वातंत्र्य प्रदान करणे अत्यावश्यक आहे, जे अन्य प्राण्यांना प्राप्त होऊ शकत नाहीत. पुढे सदरहू जाहीरनाम्याच्या कलम तीन प्रमाणे व्यक्तीला जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि संरक्षणाचा हक्क प्रदान करण्याची तरतूद करण्यात आली होती. हे तिन्हीही हक्क मूलभूत हक्क असून हे सर्व हक्क आपापल्या परीने स्वातंत्र्य आहेत. यासंदर्भात भारतातही याच प्रकारच्या दृष्टिकोनाचा स्वीकार केला होता. भारतातील 1993 सालच्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्यानुसार मानवी हक्काची व्याख्या पुढील शब्दात केली होती - 'मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी जीवन, मानवी स्वातंत्र्य, मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात. भारताच्या राज्यघटनेने त्याच्या अंमलबजावणीची नुसतीच खात्री दिली नाही तर त्याचा समावेश, आंतरराष्ट्रीय करारानुसार, भारतीय राज्यघटनेत करून त्याची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपवली आहे.'

मानवी हक्क प्रकाराची यादी

नागरी आणि राजकीय हक्काचे प्रकार

जीवन जगण्याचा हक्क, छळ, कर्ूर वागणूक, अमानवी किंवा अवमानात्मक वागणुकीपासून स्वातंत्र्य मिळण्याचा हक्क, गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळण्याचा हक्क, जुलमी अटक व कैदे पासून मुक्तता मिळण्याचा हक्क, चळवळीचे स्वातंत्र्य आणि राज्यातील कोणत्याही क्षेत्रात राहण्यासाठी जागा निवडण्याचे स्वातंत्र्य, जगातल्या कोणत्याही राष्ट्राचा त्याग करून स्वतःच्या राष्ट्रात प्रवेश करण्याचे स्वातंत्र्य, न्यायालय व न्यायासन यांच्यासमोर समानतेचा हक्क, कायद्याद्वारे समान संरक्षणाचा हक्क, कायद्यासमोर प्रत्येकाला व्यक्ती म्हणून मान्यता देण्याचा हक्क, एखाद्या व्यक्तीच्या खाजगी आयुष्यात, कुटुंबात, घरात आणि व्यवहारात जुलमी पद्धतीने किंवा बेकायदेशीर रित्या हस्तक्षेप न करण्याचा हक्क, विचार, सदसदविवेकबुद्धी आणि धर्म यासंबंधी स्वातंत्र्य, कोणत्याही हस्तक्षेपाशिवाय आपले मत धारण करण्याचा हक्क, आपल्या भावनात्मक अविष्कार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य की ज्यात माहितीचा शोध घेण्याचा, माहिती प्राप्त करण्याचा व ती इतरांना देण्याच्या हक्कांचा समावेश आहे, शांततापूर्वक सभा घेण्याचा, मंडळ स्थापन करण्याचा, या हक्कात कामगार संघटना स्थापन करणे व त्याची सभासत्व स्वीकारणे याचाही समावेश आहे, विवाह करण्याची इच्छा असणाऱ्या जोडप्याला मुक्त आणि पूर्ण सहमतीने विवाह करण्याचा व कुटुंब स्थापन करण्याचा हक्क, प्रत्यक्षपणे किंवा मुक्तपणे निवडलेल्या प्रतिनिधीमार्फत कोणत्याही सार्वजनिक कार्यात सहभागी होण्याचा हक्क, अल्पसंख्यांक नागरिकांना त्यांची संस्कृती, त्यांचा व्यवसाय, त्यांचा धर्माच्या प्रथा आणि त्यांची स्वतःची भाषा वापरण्याचा हक्क इ.

आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचे प्रकार

कामाचा हक्क, कामाच्या ठिकाणी परिस्थिती योग्य आणि अनुकूल असण्याचा व कामाचा आनंद उपभोगण्याचा हक्क, कामगार संघटनांची निर्मिती करण्याचा व त्याची सभासद बनण्याचा हक्क, सामाजिक विचारा समवेत सामाजिक सुरक्षा मिळण्याचा हक्क, कुटुंबाला संरक्षण मिळण्याचा हक्क, सुयोग्य जीवनमान किंवा राहणीमान प्राप्त करण्याचा हक्क, शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या सर्वोच्च दर्जा प्राप्त करून जीवन उपभोगण्याचा हक्क, प्रत्येकाला शिक्षण मिळण्याचा हक्क, सांस्कृतिक जीवनात सहभागी होण्याचा हक्क,

मानवी हक्काचे संरक्षण

मानवी हक्क रक्षणाचा प्रत्यक्ष संबंध हा न्यायाच्या प्रस्थापनेशी असल्यामुळे त्यासाठी वैश्विक पातळीवर रचनात्मक प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. मानवी हक्क ही व्यापक संकल्पना असून, यात जगण्याचा अधिकार, अमानवी वागणुकीपासून स्वातंत्र्य, गुलामगिरी आणि सक्तीच्या कामापासून स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्य आणि सुरक्षेचा अधिकार, युद्ध कालावधीत मानवीय वागणूक देण्याचा अधिकार, विचार स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार, अपप्रचारावर बंदी, निःपक्षपाती खटला चालवण्याचा अधिकार इ. गोष्टींचा समावेश होतो. सन 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्काची घोषणा केल्यानंतर मानवी हक्क संरक्षणाच्या प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. तथापि सन 1948 ते 2003 पर्यंत मानवी हक्क संरक्षणाविषयी झालेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेतला, तर एक गोष्ट लक्षात येते आणि ती म्हणजे मानवी हक्क संरक्षणाविषयी राष्ट्रांकडून राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे याविषयी अतिशय मर्यादित स्वरूपाचे प्रयत्न झाले आहेत. मानवी हक्काच्या सर्वेक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी हक्क आयोगाचे अधिकार व्याप करणे, मानवी हक्काचे उल्लंघन करणाऱ्या राष्ट्रांवर आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात खटले चालवणे, त्यांच्यावर आर्थिक बहिष्कार टाकणे, तसेच मानवी हक्क संरक्षणाच्या कार्यात बिगर शासकीय संघटनांना अधिक अधिक सामावून घेणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर विश्व मानवी हक्क परिषद, विश्व महिला परिषद, विश्व सामाजिक परिषद यामध्ये घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

मानवी हक्क संरक्षणासाठी झालेली प्रयत्न

आंतरराष्ट्रीय न्यायाच्या रक्षणात संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी हक्क आयोगाची भूमिका महत्त्वाची आहे. मानवी हक्क आयोगाची स्थापना सन 1946 मध्ये करण्यात आली असून त्याची सदस्य संख्या 53 एवढी आहे. मानवी हक्क आयोगाकडून दरवर्षी मानवी हक्कांचे संरक्षण, नागरी स्वातंत्र्य, महिला आणि अल्पसंख्यांकाचे अधिकार यावर अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. मानवी हक्क आयोगाला मदतीसाठी अनेक समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. मानवी हक्का संरक्षणाच्या क्षेत्रात बिगर शासकीय संघटनांची भूमिका महत्त्वाची दिसून येते, यामध्ये अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल तसेच ह्यूमन राइट्स वॉच या संघटनेचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

भारतामधील मानव हक्क संरक्षणाविषयी झालेले प्रयत्न

भारतामध्ये 12 ऑक्टोबर 1993 रोजी राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करण्यात आली व दरवर्षी '12 ऑक्टोबर' हा दिवस आयोगाचा स्थापना दिवस म्हणून साजरा केला जातो. मानवी हक्क आयोगाचे प्रमुख कार्यालय नवी दिल्ली येथे आहे. राज्य पातळीवरती राज्य मानवी हक्क आयोग स्थापन केला आहे.

उदा- महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग, मानवी हक्क विभागातील तक्रारीचे आणि खटल्यांचे झटापट निर्णय लागावेत यासाठी विशेष मानवी हक्क न्यायालय स्थापन करण्यात आली आहे.

समारोप

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्काला दिलेली स्थान हेच भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क म्हणून भारतीय संविधानामध्ये दिलेले दिसून येते. त्याच्या अंमलबजावणीसाठी भारतीय संविधानामध्ये अनेक विशेष तरतुदी वरील प्रमाणे केलेल्या दिसून येतात.

संदर्भ साहित्य

- १) (एन.सी.ई.आर.टी.), २०१४, इंडियन कॉन्स्टिट्यूशन एट वर्क, टेक्स्टबुक इन पॉलिटिकल सायन्स, न्यू दिल्ली.
- २) टी. जाधव, एम. शिरापूरकर, २०२२, खंड - १ भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन प्रा. लि. पुणे.
- ३) डाॅ. व्ही.एम.पेशवे व साॅ. एम. पेशवे, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारांची अंमलबजावणी, मराठी अनुवाद, मुळ लेखक - डाॅ. एम. सिन्हा.
- ४) प्रा. पी. के. कुलकर्णी, २०१५, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ५) डाॅ. एस. देवळाणकर, २०१८, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

मानवाधिकार आणि भारतीय आदिवासी समाज

प्रा. डॉ. अनिल काशिनाथ साळुंके

सोनामाई शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शहादा जि. नंदुरबार, (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

मानवी हक्क ही संकल्पना अतिशय व्यापक स्वरूपाची असून प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवन जगणे, व्यक्तीमत्त्वात बदल किंवा परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी आणि सर्वांगीण विकासासाठी हक्कांची आवश्यकता असते. मानवी मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याकरिता मानवी हक्कांची आवश्यकता भासते.

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश असून देशात अनेक जाती जमातींचे लोक गुण्यागोविंदाने एकत्र राहतात. इतकेच नव्हे तर विविध भाषा, लिपी, संस्कृती, परंपरा, पोशाख, खानपान असलेले विविध समुदाय आहेत त्यात आदिवासी समुदाय देखील आहे. भारतीय राज्यघटनेने कलम ३४१, ३६६ व ३४२ नुसार त्यांना विशेष सवलती दिल्या आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे उलटली तरी अजूनही आदिवासी लोक विशेषतः डोंगर दर्या वनात हे राहत असून त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्या दृष्टिकोनातून मानवाधिकार आणि आदिवासी समाज यांच्या अभ्यासासाठी सदर विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

आदिवासी शब्दाचा अर्थ व व्याख्या ?

अर्थ :

आदिवासी हा इंग्रजीतील 'अॅबॉरिजिनीझ' या शब्दाचा मराठीत आदिवासी पर्याय रूढ अर्थ वा शब्द आहे. तसेच tribal (ट्रायबल) किंवा tribe ट्राइब असे म्हणतात, त्याच्या अर्थ जमात असा होतो, दऱ्या - खोऱ्यात, जंगल, वनात निवास करणारे आदिम समाज वा जमातीला आदिवासी असे म्हणतात. तसेच त्यांना वनवासी, गिरीजन, वन्यजाती, वन्यजमाती व भूमिपुत्र असे देखील म्हटले जाते. मार्टिन तसेच ज्येष्ठ समाज सुधारक ठक्कर बाप्पा यांनी त्यांना आदिवासी संबोधले. हट्टनने त्यांना प्राचीन जमाती म्हटले. सन १९३१ च्या लोकसंख्या अहवालात त्यांना आदिम जमाती म्हटले गेले तसेच डॉ. व्हेरियर इलीबन, मार्टिन, सिसले, लॅक्सी, सेडविक, एल्विन, ग्रीगसन व ठक्कर बाप्पा आदी आदिवासींच्या अभ्यासकांनी त्यांना मूळचे रहिवासी (Aboriginal) असे संबोधिले आहे. अशा प्रकारे भारतातील आदिवासी जमातींना वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळ्या नावाने संबोधले आहे.

व्याख्या :

१. गिलीन व गिलीन यांच्या मते, "एका विशिष्ट भू प्रदेशावर राहणारा, समान बोली भाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात."

२. १९६९ मध्ये शिलाँग येथे भरलेल्या जनजाती समितीच्या परिषदेनुसार आदिवासी म्हणजे, "जनजाती एक समान भाषा बोलणारा, एका पुर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा,

तांत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने मागासलेला, अक्षर ओळख नसलेला, रक्तसंबंधावावर आधारित सामाजिक व राजकीय प्रथांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा एतदेशिय एकजिनसी समूह होय."²

३. "नागर संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मुळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी होय."³

विषय विवेचन :

भारतीय संविधानाचे कलम ३४१,३४२ (१), ३६६ नुसार समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत केला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात आदिवासींची लोकसंख्या १०,४२,८१,०३४ इतकी असून देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ % इतके प्रमाण आहे. १९७६ च्या (शेड्यूल कास्ट अँड शेड्यूल ट्रायबल ऑर्डर्स) या कायद्यान्वये मान्यताप्राप्त स्वदेशी आदिवासी जमातींचा समावेश शासकीय यादीत केलेला आहे. भारतात आदिवासींच्या प्रमुख ४७ जमाती व ७४ बोलीभाषा असून बहुसंख्य बोली भाषांना लिपी अस्तित्वात नाही. "२०११ च्या जनगणनेनुसार भिल्ल हा भारतातील सर्वात मोठा आदिवासी समूह आहे. ते भारतातील एकूण अनुसूचित आदिवासी लोकसंख्येपैकी अंदाजे ३८% आहेत. भिल्ल जमाती महाराष्ट्र, छत्तीसगड, गुजरात, राजस्थान, मध्य प्रदेश, तसेच त्रिपुरा या राज्यांत आढळतात. या जमातीची भाषा भिल्ल आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार मध्य प्रदेशमध्ये भारतातील सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या आहे. सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या मध्य प्रदेश, ओरिसा, महाराष्ट्र, राजस्थान, छत्तीसगड, गुजरात, झारखंड, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, कर्नाटक शीर्ष १० राज्ये आहेत."⁴

महाराष्ट्रात एकूण ७३.१० लाख आदिवासी असून ते लोकसंख्येच्या ९.२७% आहेत. महाराष्ट्रातील नंदुरबार, पालघर, गडचिरोली, धुळे, ठाणे, नाशिक, चंद्रपूर, भंडारा, रायगड, नगर आदी जिल्ह्यात भिल्ल, पावरा, तडवी, महादेव कोळी, वारली, गोंड, मांडीया, पारधी, ठाकर आदी आदिवासींचे प्रमाण आधिक आहे. अभ्यासक हा नंदुरबार जिल्ह्यातील रहिवासी व त्याच्या बालपणापासून वास्तव्य असल्याकारणाने आदिवासींचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवन जवळून पाहता आले. त्या दृष्टिकोनातून आदिवासींच्या विकासातील समस्या, त्यावरील उपाय योजना, आदिवासींना मानवी हक्क मिळविण्यासाठी व त्याचे संवर्धन करण्यासाठी केलेल्या वाटचालीचा अभ्यास सदर संशोधन लेखात केला आहे.

भारतीय संविधानातील मानवी हक्क व आदिवासींच्या संदर्भातील विशेष तरतुदी :

- १) भेदभावाचा अभाव : (कलम १५) धर्म, वंश, जात, प्रदेश, लिंग व जन्मठिकाण या घटकांवरून भेदभाव केला जाणार नाही. अनुसूचित जमातींसाठी विशेष सवलती.
- २) आरक्षण वा संधी : (कलम १६) मागासलेल्या जमातींसाठी सरकारी नोकरीत पुरेसे प्रतिनिधित्व
- ३) अस्पृश्यता निवारण (कलम १७)
- ४) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९) आचार, विचार, उच्चार, संचार, व्यवसाय, संघटना स्थापन करणे.
- ५) वेठबिगारी पध्दत रद्द (कलम २३) सक्तीने काम करून घेणे, वेठबिगारी पध्दत. व्यक्तींचा अनैतिक व्यापार यावर बंदी
- ६) व्यक्तींना धार्मिक स्वातंत्र्य, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क (कलम २५ते २९)
- ७) विशेष तरतूद : कलम १५ (४), ४६, २४४(१), २७५ (१) अंतर्गत आदिवासी लोकांच्या विकासाच्या दृष्टीने तरतूद नियंत्रणासाठी विशेष प्रशासकीय व्यवस्थेची तरतूद

८) कायदे मंडळात कलम ३३० व ३३२ नुसार लोकसभा व विधानसभा यात राखीव जागांची तरतूद.

९) राष्ट्रपती विशेष अधिकार : कलम ३३८ संरक्षणासाठी राष्ट्रपती विशेष अधिकारी नियुक्त करतात.

आदिवासींच्या विकासातील प्रमुख समस्या :

क. आर्थिक समस्या :

१) जंगलविषयक कायदे : आदिवासीची जमीन ही त्यांची केवळ संपत्ती नसून उपजीविकेचे साधन आहे. पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असलेला समुदाय १९५२ च्या कायद्याने परावलंबी झाला. या कायद्याने आदिवासींवर अनेक निर्बंध घातले गेले. त्यामुळे शिकार करणे, मध गोळा करणे, कंदमुळे, मोहफुले इ. वर जंगल कायद्यामुळे बंधने घातली गेली तसेच सरकारकडून आदिवासींची जमीन जबरदस्तीने संपादित करून ती खाजगी कॉर्पोरेशनला दिली जात आहे. यामुळे आदिवासी जीवनामध्ये आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले.

२) शेतीविषयक समस्या : शेती ही अतीदुर्गम भागातील ९०% आदिवासींचे उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. तेथील लोक स्थायी व अस्थायी अशा दोन्ही प्रकारची शेती करत असतात. परंतु अत्यंत मागासलेपणाची शेती करतात. नवीन बी-बियाणे, अवजारे, खतांची माहिती नसते त्यामुळे उत्पन्न कमी मिळते. शासकीय कृषी योजनांपासून आदिवासी शेतकरी वंचित राहिल्या कारणाने ते खाजगी सावकारांकडून कर्ज काढून स्वतःच्या जमिनीला त्यांना मुकावे लागते.

३) वेठबिगारी : आदिवासी दारिद्र्य असल्याकारणाने मिळेल ते काम ते करीत असतात मात्र त्यामुळे मालक त्याच्या फायदा घेऊन त्यांचे शोषण करतात ते वीट निघालेला बळी पडतात.

४) कर्जबाजारीपणा : आदिवासी समुदायाला राष्ट्रीयकृत बँकेतून कर्ज मिळत नसल्याकारणाने ते खाजगी सावकाराकडे जाऊन सोने, चांदी, जमीन गहाण ठेवून कर्ज काढत असतात मात्र त्यामुळे ते कर्जाच्या खाईत लोटले जाऊन त्यांचे शोषण होते व ते कर्जबाजारी होऊन जमिनीपासून त्यांना मुकावे लागते.

५) औद्योगिक धोरण : वाढत्या औद्योगीकरणामुळे आदिवासींना काही प्रमाणात रोजगार मिळतो. औद्योगिक क्षेत्राजवळच राहण्याची निकृष्ट व्यवस्था असते. तसेच काही आदिवासी मजूर हे ५ ते १० मैल रोज ये-जा करावी लागते. १२ - १२ तास काम करून श्रमाचा मोबदला अल्प प्रमाणात दिला जातो. त्यामुळे त्यांचे शोषण होते.

ख . सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या :

आदिवासी हे मूळचे निसर्ग पूजक असून मूळ धर्म ख्रिश्चन, मुस्लिम व हिंदू धर्माच्या संपर्कामुळे त्यांच्या मूळ धर्मावर आघात होऊन परस्परांविषयी द्वेष, मत्सर आणि भांडण तंटे उद्भवू लागल्याने सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्या. याशिवाय आदिवासींमध्ये बालमृत्यू, वधू मूल्य, बालविवाह, माता मृत्यू, शहरी भागालगत वेश्यावृत्तीचा प्रसार, इत्यादी सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

ग. आरोग्यविषयक समस्या :

आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक अनेक समस्या दिसून येतात. उदा. बालमृत्यू, व्यसनाधीनता, अनारोग्य, अस्वच्छता आदिवासींच्या पोषणाबाबत अनेक समस्या आहेत. गरोदर माता आणि लहान बालकांच्या कुपोषणाचा प्रश्न आदिवासी समाजात गंभीर आहे.

घ. अज्ञान वा निरक्षरता :

आदिवासी समाजामध्ये अज्ञानाचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांच्या राजकीय जागृतीचा अभाव असतो. म्हणून त्यांच्यासाठी शासनाने सुरु केलेल्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचत नाही. सरकारी अधिकारी, दलाल, राजकीय कार्यकर्ते त्यांच्या नावावर लाभ उठवितात. आदिवासी भागात हृदय योजना समाज त्यांच्या अपेक्षित विकास झालेला दिसून येत नाहीत.

च. दळणवळणाच्या समस्या :

दळणवळणाच्या अभावी आदिवासींना इतरांशी जोडून ठेवणे अवघड होत असल्यामुळे मागासलेले राहतात.

छ. पृथकता :

आज देखील आदिवासी हे इतर समाजापासून दुर्गम डोंगराळ व घनदाट जंगलात एकांतवासात राहत असल्याकारणाने देशातील इतर भागाच्या प्रगती व लोकांपासून ते महाग असलेले दिसून येतात.

आदिवासींच्या विकासासाठी उपाययोजना व कार्यक्रम : .

शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी उपाययोजना व कार्यक्रम पुढील राबविणे आवश्यक आहे.

- १) **सक्तीचे शिक्षण :** आदिवासींच्या रहीवास असलेल्या ठिकाणी शासनाने प्राथमिक ते महाविद्यालय शिक्षणाची अत्याधुनिक सुविधा करून स्थानिक आदिवासी शिक्षकांची नेमणूक करून त्यांना सक्तीची शिक्षणा देण्याची व्यवस्था करावी. त्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढले पाहिजे.
- २) **प्रौढ शिक्षण :** आदिवासी भागात निरक्षर असल्या प्रौढांसाठी प्रौढ शिक्षणाची केंद्रे उघडावीत.
- ३) **व्यावसायिक शिक्षण :** पर्वतात अनेक औषधी वनस्पती आहेत. ज्या काही वनस्पतींपासून औषधी बनविता येईल त्या संदर्भात लहान लहान उद्योगधंदे सुरु केले पाहिजेत. त्यामुळे त्यांना रोजगार मिळेल.
- ४) **कायदेविषयक शिक्षण :** आदिवासींमध्ये अन्यायाविरुद्ध लढण्याची शक्ती व जागृती तसेच न्याय्य व रास्त हक्कांबाबत जागरूकता निर्माण होण्यासाठी कायदेविषयक शिक्षण दिले पाहिजे.
- ५) **महु पासून दारू बनविण्यास परवानगी द्यावी:** शासनाने द्राक्ष व संत्री बागायतदारांप्रमाणेच आदिवासींना महुपासून दारू बनविण्यास परवानगी देऊन त्यास १००% अनुदान द्यावे.
- ६) **खावटी कर्ज योजना :** कुपोषण व उपासमारीसारखे प्रसंग येऊ नयेत म्हणून खावटी कर्ज योजना राबविली पाहिजे. कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी बालविवाह प्रथा बंद करण्यावर भर दिला पाहिजे. कुपोषित मातेला व बालकाला शासकीय स्तरावरून योग्य ती मदत दिली पाहिजे.
- ७) **आरोग्य सुविधा:** शासनाने आदिवासींच्या आरोग्य सुविधा व आजाराचे निवारण तसेच तज्ज्ञ डॉक्टर नेमणूक, अद्यावत ग्रामीण रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्र निर्माण करावे. संतती नियमनाची साधने, प्राथमिक उपचार इ. विषयाच्या ज्ञानाचा शैक्षणिक अभ्यासात समावेश करावा. त्यामुळे आदिवासी समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा यांना काही प्रमाणात आळा बसेल.
- ८) आदिवासी विकासासाठी दळणवळण यंत्रणा विकसित करावी.
- ९) आदिवासी लोकांचे राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्यासाठी भरीव आर्थिक मदत केली पाहिजे.

संदर्भ :

- १) मराठी शुभांगी महाराष्ट्रातील सामाजिक राजकीय चळवळी व प्रशासन अथर्व पब्लिकेशन्स जळगाव, २०१४, पृष्ठ क्र. ६३.
- २) विचार मंथन संशोधन पत्रिका, मानव अधिकार आणि आव्हाने सप्टेंबर ते डिसेंबर २०१७ पृष्ठ क्र. ११८.
- ३) <https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/socialwelfare/90792a94193894d924915947/90692693f93593e938940-93593f93792f91592e93e93993f924940?lgn=mr>
- ४) https://byjus-com.translate.google.com/free-ias-prep/major-tribes-of-india-and-tribal-welfare-part-2/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=mr&_x_tr_hl=mr&_x_tr_pto=rq#~:text=Madhya%20Prades%20has%20the%20highest,India%20as%20per%202011%20Census
- ५) देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, २०११
- ६) मिश्रा महेंद्र कुमार, मानवधिकार एवं सामाजिक न्याय एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, दिल्ली.
- ७) त्रिपाठी प्रदीप, मानवधिकार और भारतीय संविधान संरक्षण एक विश्लेषण राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
- ८) गारे गोविंद, आदिवासी संशोधन पत्रिका, आदिवासी संशोधन प्रशिक्षण संस्था पुणे १९८९
- ९) लोटे रा.ज., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
- १०) Fadia B.L. 2006, Indian Government and Politics, Sahitya Bhavan Publication, Agra.

मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ

प्रा. भोजराज व्ही. बोदेले

यशवंतराव चव्हाण कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय लाखांदूर जि. भंडारा

प्रस्तावना

विसाव्या शतकातील एक बहुचर्चित जागतिक प्रश्न म्हणून मानवी हक्काकडे पाहिले जाते. व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि मानवी मुल्यांची जोपासना या उद्देशाने अस्तीत्वात असलेली मानवी हक्काची संकल्पना आज सर्वत्र ठरली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघ संघाने प्रसिद्ध केलेल्या जागतिक मानवी हक्क जाहीरनाम्या नंतर अनेक राष्ट्रांनी आपल्या राज्यघटनेतून आणि कायद्याच्या माध्यमातून मानवी हक्कांना संवैनिक दर्जा दिला, सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय समन्वय व्यवस्था प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने व मानवी विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण करणारी यंत्रणा म्हणून मानवी हक्क ही संकल्पना आज व्यक्ती जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहे. मानवी जीवनाची अंतिम प्रेरणा सुखी व समाधानी आयुष्य जगणे होय. या उद्देशाच्या प्राप्तीकरिता त्याची सतत धडधड सुरु असते. सुखी जीवनाचा मार्ग इतर मानवांशी जोडला गेला आणि हक्क यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. यातून नैसर्गिक हक्कांचा उदय झाला. नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासासाठी इतरांच्या समान हक्कांची आवश्यकता प्रतिपादीत करते. साधारणतः या नैसर्गिक हक्कांचा उल्लेख मानवी हक्क म्हणून केला जातो.

मानवी हक्कांना जागतिक स्तरावर विचारविश्वाच्या केंद्रस्थानी आणण्यामागे महत्वाची घटना म्हणजे जागतिक महायुद्धे कारणीभूत ठरले. या महायुद्धामध्ये झालेला भयंकर मानवी संहार व या कालावधित मानवी हक्कांची झालेली विटंबना यामुळे जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी विचारमंथनाला व मानवी हक्क सुरक्षित व सुनियोजितपणा यावा यासाठी आराखळा तयार करण्यास सुरुवात झाली व याच प्रयत्नाचा भाग म्हणून २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतर १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने ३० कलमी मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा घोषित केला. म्हणूनच १० डिसेंबर हा दिवस मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो. त्याचे रूपांतर १५ मार्च २००६ रोजी मानवी हक्क मंडळ (Human Rights Council) ची स्थापना करण्यात आली.

मानवी अधिकारांना मर्यादीत शब्दाचा आधार घेवून काही लेखक, अभ्यासकांनी मानवी हक्कांच्या व्याखेचे अर्थरूप देण्याचा प्रयत्न केला.

टी. एच. ग्रीन यांच्या मते - “मानवांच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह परिस्थिती म्हणजे मानवी हक्क होय.”^१

डेविड सोलबर्ड - “मानवी हक्क हे विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त झालेले असतात, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये मानवता असते असे असले तरी प्रत्यक्षात भारतात बालकांच्या मानवी हक्कांची स्थिती विदारक असल्याचे जाणवते.”^२

मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा

मानवी हक्कांच्या जागतिक जाहिरनाम्यात प्रत्येक मानवांसाठी हक्कांचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. मानवी हक्कांचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी अगदी स्थापनेपासूनच संयुक्त राष्ट्र संघाने पुढाकार घेतला मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहिरनाम्यामुळे संयुक्त संघटनेच्या कार्यास जागतिक स्वरूप व मान्यता प्राप्त झाली. मानवी हक्कांचा मसुदा जानेवारी १९४७ ते डिसे. १९४८ च्या दरम्यान तयार करण्यात आला. 'जॉन पीटर्स हंप्रे' या पनामाच्या प्रतिनिधिने मानवी हक्कांच्या जागतिक घोषणापत्राचा कच्चा मसुदा तयार केला. या मसुद्यावर विचार करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने 'एलिनॉर रूझवेल्ट' यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठीत केली. या समितीने १० डिसेंबर १९४८ रोजी प्रस्तुत घोषणापत्र संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेत मांडला. या घोषणापत्रास ४८ अनुकूल व एक विरोधी आणि ०८ मतांनी स्वीकृती दिली. सर्व मानवी समुहाच्या जन्मसिद्ध व नैसर्गिक अधिकाराची पहिली अभिव्यक्ती म्हणून या घोषणापत्राकडे पाहिले जाते.

या जाहिरनाम्यात एकूण ३० कलमे असून संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अनेक करारनाम्याव्दारे या घोषणापत्रातील कलमांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मानवी हक्काची सनद ही सर्व मानवजातीसाठी समान आहे. या मानवी हक्काची अंमलबजावणी करणारी मोठी यंत्रणा संयुक्त राष्ट्र संघटनेने उभारली असून त्या मार्फत सर्व मानवी अधिकारांना मूर्तरूप देण्याचे कार्य पार पाडले जाते.

संयुक्त राष्ट्र संघटना व मानवी हक्क यंत्रणा

संयुक्त राष्ट्र संघटना ही मुख्यतः ०६ शाखामार्फत कार्य करते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभा, सुरक्षा परिषद, आंतरराष्ट्रीय न्यायालय, सचिवालय, आर्थिक व सामाजिक परिषद, विश्वस्त मंडळ ह्या सहा घटकाशिवाय कल्याणकारी क्षेत्रात मानवी हक्कांच्या दृष्टीकोणातून कार्य करणाऱ्या अनेक गैरराजकीय संघटना कार्य करीत आहेत. जगातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व मानवी समस्यांना सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य प्राप्त करणे आणि वंश, लिंग, भाषा, व वर्णभेद न बाळगता संपूर्ण मानवजातीसाठी मुलभूत अधिकार आणि स्वातंत्र यास प्रोत्साहन देणे. अशा विविध उध्दीष्टाच्या पूर्ततेसाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवी हक्कविषयक कार्य करीत आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटने अंतर्गत मानवी हक्क आयोग

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आर्थिक व सामाजिक समितीने १६ फेब्रु. १९४६ रोजी मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाची सदस्य संख्या ५३ एवढी असून त्यांची निवड आमसभेकडून होते. हे सदस्य भौगोलिक आधारावर निवडले जात. जगातील सर्व विभागातील सदस्य या आयोगात असावेत, याची काळजी घेतली जाईल. या आयोगाचे वर्षातून एकदा सहा आठवडे असे जिनेव्हा या ठिकाणी अधिवेशन होत असे.

संयुक्त राष्ट्रसंघांतर्गत मानवी हक्क आयोगाचे अधिकार व कार्य

१. मानवी हक्कासंबंधी अकारपत्र तयार करणे,
२. जगातील अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करणे,
३. मानवी हक्काबाबत निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडविणे,

४. भाषा, लिंग, धर्म, रंग या आधारावर होणारे भेदभाव नष्ट करणे,
५. बालकांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे,
६. मानवी हक्क आयोग आपल्या कार्याचा अहवाल आर्थिक व सामाजिक परिषदेला सादर करत असे, तसेच परिषदेचे आयोजन करणे.

संयुक्त राष्ट्र संघाची मानवी हक्क परिषद

१५ मार्च २००६ रोजी सेजी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने मानवी हक्क आयोग बरखास्त करून त्या ऐवजी मानवी हक्क परिषदेची स्थापना केली आहे. या परिषदेची सदस्य संख्या ४७ एवढी असून, सदस्याची निवड आतसभेकडून ३ वर्षांच्या कालावधीकरिता केली जाते. मानवी हक्क परिषदेचे सदस्य हे भौगोलिक आधारावर निवडले जाजात. यातील १३ सदस्य आफ्रिकन खंडातील राष्ट्रांमधून, १३ सदस्य आशिया खंडातून, ०६ पूर्व युरोप व ०८ सदस्य लॅटीन अमेरिका भागातून ०७ सदस्य पश्चिम युरोप उर्वरित भौगोलिक प्रदेशातील सदस्य राष्ट्रांमधून निवडले जातात. नियुक्ती कालावधित परिषदेच्या सदस्याकडून मानवी हक्क उल्लंघनासंबंधी कृती घडली तर, आमसभा २/३ बहुमताने सदरिल सदस्याचे सदस्यत्व रद्द करू शकते. आज जागतिक पातळीवर मानवी हक्क विषयक कार्य पार पाडणारी मानवी हक्क परिषद ही महत्वपूर्ण यंत्रणा आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघाचे मानवी हक्कासंबंधी उच्च आयुक्तालय

संयुक्त राष्ट्र संघाने २० डिसेंबर १९९३ रोजी मानवी हक्कांच्या प्रचार व संरक्षणाकरिता स्वतंत्र आयुक्तालयाची निर्मिती केली. मानवी हक्कांचा प्रसार करणे, मानवीहक्कांच्या जागतिक जाहीरणाम्यातील तरतुदीची अंमलबजावणीची जबाबदारी या आयुक्तावर सोपण्यात आली आहे. १९९३ मध्ये व्हिएन्ना येथे झालेल्या जागतिक मानवी हक्क अधिवेशनात मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र आयुक्तालयासंबंधी ठराव पास करण्यात आला व त्या अनुषंगाने २० डिसेंबर १९९३ मध्ये स्वतंत्र पदाची निर्मिती करण्यात आली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाचे सचिव उच्च आयुक्तांची नियुक्ती करतात, ज्यास आमसभेची मान्यता घेणे आवश्यक असते. संयुक्त राष्ट्र संघातर्गत मानवी हक्कासाठी कार्य करणाऱ्या यंत्रणाकडून मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी समन्वय साधणे व जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांचा प्रसार, प्रचार आणि संरक्षणविषयक कार्य पार पाडणे आयुक्ताचे मुख्य कार्य आहे. याशिवाय विविध समित्या व इतर आयोग निर्माण करण्यात आले आहेत. त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्र संघाने सदस्य राष्ट्राबरोबर मानवी हक्कांसंबंधी विविध करारनामे केले आहेत. ज्याची अंमलबजावणी करणारी स्वतंत्र यंत्रणा आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटना

संयुक्त राष्ट्र संघटनामध्ये जागतिक आरोग्य संघटना(WHO) ची स्थापना १९४८ ला झाली तिचे मुख्यालय जिन्हेव्हा (स्विट्झर्लंड) येथे आहे राष्ट्राराष्ट्रातील लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी निर्माण झालेली ही संघटना असून तीची सहा प्रादेशिक कार्यालये आहेत. जगातील सर्व साथीच्या रोगांचे आणि संसर्गजन्य रोगांचे जागतिक पातळीवर निर्मूलन करणे, लहान बालके, स्त्रिया यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे इत्यादी कामे ही संघटना करते. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) ची स्थापना १९४६ ला झाली असून तिचे मुख्यालय जिन्हेव्हा (स्विट्झर्लंड) येथे आहे. कामगाराचे जीवन

सुखी करणे व त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देणे, त्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या स्थापनेस मदत करणे हे या संघटनेचे कार्य आहे. या संघटनेत १२ प्रतिनिधी असून त्यात भारत व चीनचाही समावेश आहे. कामबाराच्या प्रश्नावर संशोधन करून ही संस्था मार्गदर्शन करते.

अन्न व कृषी संघटना(FAO) ची स्थापना १९४५ ला झाली असून तिचे मुख्यालय रोम(इटली)येथे आहे. या संघटनेद्वारे अन्न व शेतीत प्रगती व्हावी या उद्देशाने ही संघटना स्थापन करण्यात आली. भूकेपासून जगाची मुक्तता आणि हरितक्रांतीची चळवळ इत्यादी कार्यक्रम या संघटनेने हाती घेतलेले आहेत. जागतिक हवामान संघटना(WMO) ची स्थापना १९५१ ला झाली असून तिचे मुख्यालय जिन्हेव्हा (स्वित्झर्लंड) येथे आहे. हवामानविषयक माहिती मिळवून विमान वाहतूक, जहाज वाहतूक, शेती संशोधन इत्यादी कामांसाठी त्याचा वापर करणे इत्यादीसाठी ही संघटना काम करते. जागतिक बँक(World Bank-IBRD)ची स्थापना १९४५ ला झाली असून तिचे मुख्यालय वॉशिंग्टन अमेरिका येथे आहे. सभासद राष्ट्रांच्या वि कासात हातभार लावण्यासाठी आणि आर्थिक पुनर्रचना करण्यासाठी ही संघटना अस्तित्वात आली. ही बँक उत्पादक आणि विधायक कामास कर्ज देते. आंतरराष्ट्रीय नाणेविधी(IMF) ची स्थापना २७ डिसेंबर १९४५ ला झाली असून तिचे मुख्यालय वॉशिंग्टन (अमेरिका) येथे आहे.

राष्ट्रांमध्ये चलनासाठी सहकार्य वाढावे आणि योग्य मार्गदर्शन व्हावे, आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा समतोल टिकावा व चलनाची किंमत स्थिर रहावी यासाठी ही संघटना कार्य करते. संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटना (UNESCO) ची स्थापना १९४६ ला झाली असून मुख्यालय पॅरिस येथे आहे. शिक्षण विज्ञान व संस्कृतिच्या विकासासाठी झटणारी ही संघटना आहे. सभासद राष्ट्रांत युनोस्को मंडळे असतात त्यांच्यामार्फत त्या त्या देशातील शैक्षणिक वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी त्या संघटनेचा संपर्क राहत. शिक्षणचा प्रसार करणे, युद्धविरोधी वातावरण शिक्षणाने तयार करणे या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय संमेलने आयोजित करणे अशी कार्य ही संघटना करते. संयुक्त राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय बालकांचा आपातकालीन निधी (UNICEF)ची स्थापना १९४६ मध्ये झाली असून तिचे मुख्यालय न्यूयॉर्क (अमेरिका) येथे आहे. या संस्थेमार्फत अनाथ आणि आपदग्रस्त बालकांचे पूर्णवसन आणि त्यांच्या प्रगतीच्या विविध योजना तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य ही संघटना करते.

आंतरराष्ट्रीय अणुशक्ती संघटना(IAEA) ची स्थापना १९५७ मध्ये झाली असून तिचे मुख्यालय व्हिएन्ना (ऑस्ट्रीया) येथे आहे. राष्ट्रां-राष्ट्रांनी अणुशक्तीचा उपयोग शांतता, प्रगती आणि आरोग्य व मानचासाठी कसा करावा यासाठी प्रयत्नशील असलेली ही घटना आहे. आंतरराष्ट्रीय दूरध्वनी क्षेत्रसंघ (ITU)ची स्थापना १९३२ मध्ये झाली असून चे मुख्यालय निनेव्हा(स्वित्झर्लंड) येथे आहे. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात तार, रेडिओ, टेलीफोन इ. कार्यात सहकार्य करण्याचे काम ही संघटना करते. आंतरराष्ट्रीय वित्त महामंडळ (IFU) ची स्थापना विविध राष्ट्रांनी दिलेल्या भांडवलाच्या माध्यमातून खाजगी क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली आहे. या संघटनेचे कार्यालय वॉशिंग्टन (अमेरिका) येथे आहे. जलवाहतूक सर्व जगात सोयीची व्हावी याकरिता आंतरराष्ट्रीय जलवाहतूक स्थापन करण्यात आली. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात विमान प्रवास धाकाविर हित व्हावा या

हेतुने आंतरराष्ट्रीय नागरी विमान संचालन सेवा या संघटनेची स्थापना करण्यात आली. तिचे मुख्यालय मॉट्रीयल (कॅनडा) येथे असून त्याची स्थापना १९४७ मध्ये झाली. आंतरराष्ट्रीय टपाल संघ (IPU) ची स्थापना १९७९ साली झाली. टपाल वाहतुकीच्या क्षेत्रात सर्व जगात सुसुत्रता आणण्याचे कार्य ही संघटना करते. आंतरराष्ट्रीय टपाल सेवेत सुधारणा करण्याचे कार्यही ही संघटना करते.

संयुक्त राष्ट्रसंघ पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP) ची स्थापना १९७५ मध्ये करण्यात आली असून तिचे कार्यालय नैरोबी येथे आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण, वायु प्रदुषण, भूमी गुणवत्तेमधील समस्यांची सोडवणूक इत्यादीकरिता संयुक्त राष्ट्रसंघ लोकसंख्या यंत्रण निधी ही संघटना लोकसंख्या व कुटुंब नियोजनांच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी सहकार्य करण्याचे काम करते.

निष्कर्ष :

- १) मानवी हक्क ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध परिषदा, संमेलने, समित्या आयोग इत्यादी यंत्रणांच्या माध्यमातून मानवी हक्कांचा प्रसार व प्रचार होत असल्याचे दिसून येते.
- २) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अनेक सदस्य राष्ट्रांनी या संघटनेच्या उद्दिष्टांशी बांधिलकी ठेवून आपल्या अधिकारक्षेत्रात मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी कायदेशिर यंत्रणा निर्माण केली आहे.
- ३) संयुक्त राष्ट्र संघटना ही मानवी हक्कांच्या संबंधाने सर्व मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार करते.

संदर्भ :

- १) पाटील व्ही. बी. : 'मानवी हक्क' के. सागर प्रकाशन पुणे २००९.
- २) काळे संदीप भिमराव : 'मानवी हक्क आणि माहितीचा अधिकार (Human Rights and Right to Information श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २०१६.
- ३) भांबरे नंदकुमार : 'मानवी हक्क व समाज' निराली प्रकाशन, पुणे २००६.

शिक्षण आणि मानवाधिकार

प्रा. अर्चना रमेश पगार

गुरुवर्य मामासाहेब दांडेकर कला, भगवंतराव वाजे वाणिज्य आणि विज्ञान, महाविद्यालय सिन्नर.
तालुका - सिन्नर. जिल्हा - नाशिक. महाराष्ट्र.

प्रस्तावना :-

व्यक्ती आणि समाज विकासासाठी मानवी जीवनातला पहिला टप्पा म्हणजे शिक्षण आहे. समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर शिक्षण हे सर्वांगीण विकासाची एक साधन आहे. मूल्य शिक्षणाची आज नितांत गरज आहे या देशातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. शिक्षणामुळे समाजात परिवर्तन घडून येते म्हणून शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करून प्रगत समाजापासून ते अप्रगत समाजापर्यंत समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा हक्क मिळाला पाहिजे मानव हा निसर्गातः स्वतंत्र आहे. त्याला कोणीही गुलाम करू शकत नाही. मानवाला आपला सर्वांगीण विकास करण्यासाठी मानवी हक्काची संकल्पना पुढे आली. याच धरतीवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील महासभेने 10 डिसेंबर 1948 ला मानवी हक्कांची घोषणा केली. 10 डिसेंबर हा दिवस जागतिक स्तरावर मानवी हक्क दिन म्हणून साजरा केला जातो.

उद्देश :-

- 1) मानव अधिकाराचा अर्थ समजून घेणे.
- 2) मानवाधिकारांचे शिक्षणातील महत्त्व अभ्यासणे.

गृहीतकृत्ये

1. शिक्षणाच्या विकास व विस्तारासाठी शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार झाला पाहिजे.
2. मानवी हक्क परिषदेतील तरतुदींचा भारतीय शिक्षण पद्धतीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यात संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्र, मासिके, मानवी हक्क परिषद तरतुदी, वर्तमानपत्र, इंटरनेट या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

मानव अधिकार म्हणजे काय

प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळवण्याचा अधिकार आहे. आणि या अधिकाराला इतरांनी मान्यता दिलेली आहे. अशा अधिकाराला ढोबळमानाने हक्क म्हणून संबोधता येते. या हक्कांमध्ये असे काही हक्क आहेत जे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात. व ते हक्क व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झाल्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा कोणालाही अधिकार नसतो.

रँडम हाऊस विश्वकोशानुसार-मानवाधिकार म्हणजे "व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार की जे व्यक्तीला सन्मानाने आणि जगण्यासाठी आवश्यक आहेत".

मानव अधिकार म्हणजे मनुष्याच्या नैतिक जीवनाच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असणाऱ्या बाह्य शक्ती होय - प्रो. ग्रीन

अधिकार म्हणजे समाज जीवनाच्या अशा अटी आहेत की ज्या शिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वतःचा सर्वांगीण विकास करू शकत नाही- लास्की

मानव अधिकारांचे शिक्षणातील महत्त्व

व्यक्ती जेव्हा आपली उन्नती करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्यामध्ये अनेक प्रकारचे अडथळे निर्माण होतात. हे अडथळे मानवाधिकार्यामुळे दूर होऊ शकतात कारण मानवी अधिकार्यांच्या प्राप्तीमुळे सर्वांना समान संधी मिळते. आणि व्यक्ती थोड्याफार प्रमाणात आपला सर्वांगीण विकास करू शकतो. मानव अधिकारांचे शिक्षणातील महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

1) शैक्षणिक विकास -शिक्षण हा मानवाचा मूलभूत अधिकार आहे. व्यक्तीचा विकासा त्याच्या शैक्षणिक प्रगतीवर अवलंबून असतो. प्रत्येकाला प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य पद्धतीने द्यावे तसेच त्याला उच्च शिक्षणाची संधी देखील प्राप्त व्हावी अशी तरतूद करण्यात आली आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा अधिकार प्राप्त होऊन त्याला स्वतःचा विकास करण्यास मदत होते. शिक्षणामुळे वैचारिक पातळी उंचावते नोकरी व्यवसाय व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात त्यातूनच व्यक्तीचे जीवन उंचावते.

2) बंधुभावाचे संबंध-शाळा किंवा महाविद्यालयात अभ्यासपूर्वक कार्यक्रमांचे आयोजन केल्यास विद्यार्थ्यां मध्ये आंतरक्रिया घडून येतात. यामुळे त्यांच्यामध्ये सलोख्याचे वातावरण निर्माण होऊन बंधू भावाचे संबंध प्रस्थापित होतात. ही बंधुभावाची भावना शिक्षण या मानवाधिकारामुळे निर्माण होण्यास मदत होते.

3) एकात्मतेची भावना-भारत हा विविध जाती पंत धर्म असलेल्या लोकांचा देश आहे परंतु भारतात प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे व्यक्ती कुठल्याही जातीचा धर्माचा पंथाचा असला तरी त्याला समान वागणूक मिळते प्रत्येकाला आपला विकास करून घेण्यासाठी शिक्षणाची समान संधी मिळते ही संधी देताना तो कुठल्या जातीचा किंवा धर्माचा आहे याचा विचार करता येत नाही विविध धर्माचे जातीचे सण उत्सव तसेच थोर पुरुषांची जयंती पुण्यतिथी वर्गात साजरी करून विद्यार्थ्यांमध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण करता येते या एकात्मतेच्या भावनेतून जातीय विषमता नष्ट होते.

4) स्त्री- पुरुष समानता- स्त्री आणि पुरुष हे समाजाचे दोन चाके आहेत त्यापैकी एक चाक नसेल तर गाडी पुढे जात नाही. आपला देश हा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा असल्यामुळे स्त्रियांना दुय्यम दर्जा देण्यात येतो स्त्रियांपेक्षा पुरुष श्रेष्ठ असेच मानले जाते पण मानवाधिकाराच्या प्राप्तीमुळे स्त्रियांना पुरुषांबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे स्त्री पुरुष समानतेची ही जाणीव विद्यार्थ्यांना सावित्रीबाई फुले जयंती स्त्री पुरुष समता मूल्य नामवंत स्त्रियांच्या कार्याचा गौरव म्हणून त्यांच्या जयंती अशा अनेक अभ्यासपूर्वक कार्यक्रमांमधून करून देता येईल.

5) मानवाधिकार विषयी माहिती-आपल्या देशातील व्यक्तीमध्ये मानवाधिकार हे आपल्यासाठी आपला विकास करण्यासाठी आहे याबाबत थोडासा अविश्वास आहे परंतु जर मानवाधिकाराचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले गेले तर त्यांच्यामध्ये मानव अधिकाराविषयी विश्वास निर्माण होतो ही जाणीव

विविध प्रकारची व्याख्याने, चर्चासत्रे, परिषदा, वादविवाद स्पर्धा, राष्ट्रीय कार्यक्रम, याद्वारे विद्यार्थ्यांना करून देता येते.

मानवी हक्कांच्या शिक्षणात यू.जी.सी. ची भूमिका

समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत मानवी हक्काविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात चांगल्या प्रकारे कार्यरत आहेत. विद्यापीठ अनुदान आयोग सुद्धा मोठे मोठे यशस्वी कार्यक्रम योजना राबविताना दिसत आहे. यूजीसी हे मानवी हक्कांचे शिक्षणासाठी काही खास प्रस्ताव तयार केले आहेत. अनेक विद्यापीठातून व विद्यापीठांच्या मार्फत संबंधित महाविद्यालयातून मानवी हक्काचे सर्टिफिकेट डिप्लोमा पदवी व पदवी तर अभ्यासक्रम तयार करून मानवी हक्काचे महत्त्व प्रयत्न घटकापर्यंत पोहोचवण्याचे प्रयत्न सुरुळीत पणे पार पडत आहे. नियमित विद्यापीठांशिवाय मुक्त विद्यापीठे सुद्धा मानवी हक्कांचे शिक्षणाविषयी जागृत झालेले दिसतात. जसे इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नागार्जुन विद्यापीठ, महात्मा गांधी हिंदी मुक्त विद्यापीठ मार्फत वेगवेगळे मानव अधिकाराचा अभ्यासक्रम चालू केले आहेत. महिला विद्यापीठ मुंबई, पुणे, पंजाब, चंदिगड, यासारख्या विद्यापीठांची मानवी कक्षा राष्ट्रकुल सचिवालय लंडन यासारख्या आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क संघटनांबरोबर संयुक्तरित्या मानवी हक्काचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे. यूजीसी मार्फत विद्यापीठ महाविद्यालय यांना राज्यस्तरीय राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्कांवर आधारित चर्चासत्रे परिसंवाद कार्यशाळा घेण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात अनुदान देत असते जेणेकरून मानवी हक्कांविषयी शिक्षित समाज जास्तीत जास्त संशोधन वृत्तीने अभ्यास करत ती माहिती समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत अशिक्षित समाजाला जागृत करून त्यांना मानवी हक्क विषय लढण्याची जिद्द निर्माण करून त्यांना योग्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य करील.

निष्कर्ष

शिक्षण हा स्वातंत्र्याचा पाय आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या देशाच्या लोकसंख्येत लक्षणीय वाढ झाली. याच काळात कोट्यावधी मुलांना प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेत सामावून घेत आहेत. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक त्याचबरोबर उच्च शिक्षणाचे प्रमाणे वाढले आहे. शिक्षणाबाबत प्रगती झाली म्हणून परंपरागत शिक्षण पद्धतीत अमुलाग्र बदल होऊन खऱ्या अर्थाने सर्वांना शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला असे दिसते. संविधानातील अनुच्छेद 29 व 30 सर्व भारतीय नागरिकांना आपली संस्कृती व शिक्षा याची रक्षा व प्रगतीच्या दिल्या आहेत. भारतीय नागरिकांना कोणत्याही प्रदेशातील कोठे वास्तव्य करण्याचा व त्याला स्वतंत्र भाषा लिपी व संस्कृतीचे जतन करण्याचा हक्क दिला आहे. तसेच धार्मिक भाषिक अशा सर्व प्रकारच्या अल्पसंख्याकांना स्वतःच्या पसंतीच्या शिक्षण घेण्याचा व शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा व चालवण्याचा हक्क राज्य घटनेने दिला आहे. परंतु शिक्षणाच्या विकासासाठी व विस्तारासाठी प्रयत्न झालेत. परंतु देशातील प्रत्येक घटकापर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचू शकले नाही. तसेच शैक्षणिक विकासासाठी शिक्षण व्यवस्थेतील आळशीपणा व प्रयत्नांचा अभाव काही भागात दिसून येतो.

मानव हक्काच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी औपचारिक अनौपचारिक शिक्षणासोबत सह शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित केल्यास मानवी हक्क शिक्षणाचा प्रसार योग्य प्रकारे होऊ शकेल. समाजामध्ये एकरूपता सौजन्यशील वातावरण, समता, स्वातंत्र्य, बंधुतेचे, युग जर वास्तविकेमध्ये आणायचे असेल. तर प्रत्येक मानवाला सामाजिक घटकाला आपल्या हक्काविषयी व समाजातील अन्य व्यक्तीच्या हक्काविषयी आदर प्रेम निर्माण होणे अति महत्त्वाचे आहे. जेणेकरून मनुष्य मानवाचा शत्रू न बनता मित्र बनायला पोषक वातावरण निर्मिती होऊ शकेल. आज राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्काविषयी वाढत्या जागरूकतेला पाहता मानवी हक्काच्या शिक्षणाची जी वाटचाल चालू आहे. ती काही प्रमाणात समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. भविष्यातही मानवी हक्काच्या शिक्षणावर भर देऊन ही ज्योत अशी पेठवत ठेवण्याचे मोठे आव्हान समाजातील प्रत्येक घटकावर आलेली आहे.

संदर्भ

- 1 भारतीय राज्यघटना
2. प्रा. कोंडेकर ए. वाय. भारतातील आजच्या सामाजिक समस्या फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 1998
3. डॉ पाटील व्ही.बी. मानवी हक्क- सागर पब्लिकेशन पुणे.

मानवी हक्कविषयक कायदे आणि भारतीय विचारवंत

डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे

सहायक प्राध्यापक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मृती विधी महाविद्यालय, देवपूर, धुळे (महाराष्ट्र-भारत)

प्रस्तावना :

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या उद्दिष्टांपैकी एक उद्दिष्ट म्हणजे मानवी मुलभूत अधिकारांची स्थापना करणे व जतन करणे हे असून जगातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व मानवी समस्या सोडविण्यासाठी आर्थिक सहकार्य प्राप्त करून वंश, लिंग, भाषा व वर्णभेद न बाळगता जगातील सर्व नागरीकांना मानवी हक्क आणि स्वातंत्र्याचा सारखाच लाभ मिळावा म्हणून श्रीमती रुझवेल्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिशन नेमण्यात आले. या कमिशनने आपला अहवाल संयुक्त राष्ट्रसंघटनेला सादर केला.

10 डिसेंबर 1948 रोज संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत हा प्रस्ताव समाविष्ट करण्यात आला या प्रस्तावाला 10 डिसेंबर 1950 रोजी 58 राष्ट्रांनी मान्यता दिली. 10 डिसेंबर हा 'मानवी हक्क दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. 'मानवी अधिकार म्हणजे मानवाला स्वतःच्या गरजा भागविण्याचा आणि स्वतःच्या पध्दतीने जीवन जगण्याचा हक्क होय.' या हक्कावर कोणाचेही गंडांतर येवू नये अशी या मागची रास्त भावना आहे. खऱ्या अर्थाने मानवी हक्काबरोबरच तो मानवी कर्तव्याचाही दिवस आहे. कारण आपल्या हक्काची जाणीव इतरांना असावी अशी अपेक्षा करतांना इतरांच्या हक्काचा मान राखणे हे माझे कर्तव्य समजतो. मानवी हक्काच्या संदर्भातील हे अशा प्रकारचे संबंध प्रस्थापित करणे हे एक आव्हान आहे. कुटूंब, शाळा, समाज किंवा सरकार या सर्व स्थरावर न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी परस्परांच्या हक्कांची व त्याबरोबरच कर्तव्याची जाणिव असणेही आवश्यक आहे.

मानवी अधिकाराचा उद्घोष : 10 डिसेंबर 1948

'ज्यास्तव मानव परिवारातील सर्व सदस्याची जन्मजात प्रतिष्ठा, समानता आणि अविभाज्य अधिकाराची जाणिव ही विश्वातील स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतीची मुहुर्तमेढ आहे. मानव अधिकारांबाबतच्या उपेक्षा आणि घृणा यातून मानव समाजाच्या विवेकबुद्धीचा तळ ढवळून काढून लोकांना भाषण धर्मस्वातंत्र्य आणि भय व अभावापासून युक्ती असेल ही सामान्य लोकांची सर्वोच्च आकांक्षा म्हणून घोषित करण्यात आलेली आहे.' कुठल्याही अन्यायी शासनाच्या जुलमापासून मानवी अधिकारांचे संरक्षण केले जाईल. असे आश्वासन देण्यात आले आहे.

म्हणून सर्व राष्ट्रातील मौत्रीचे संबंध वाढीस लागावेत ज्यास्तव संयुक्त राष्ट्रांच्या जनतेने या अधिकारनाम्यात मुलभूत मानवी अधिकार, मानवी व्यक्कतमत्वाची जन्मजात प्रतिष्ठा आणि योग्यता, तसेच स्त्री-पुरुषांचे समान हक्क या विषयी आपण विश्वास घोषित केला आहे. याचा उद्देश सामाजिक प्रगती आणि अधिक व्यापक स्वातंत्र्यात जीवनस्तर उंचावला जाईल व सर्व राष्ट्रांनी मानवी अधिकार आणि सार्वभौमत्वाचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे. म्हणून ही सभा मानवी अधिकारांची सार्वभौम घोषणा जी सर्व लोकांसाठी आणि सर्व राष्ट्रांच्या नागरीकांसाठी समतेचा एक समान मापदंड असेल याचा उद्देश असा की प्रत्येक व्यक्ती आणि समाजातील प्रत्येक घटक ही घोषणा मनात निरंतर बाळगून अध्यापन आणि

शिक्षणाद्वारा सतत हे अधिकार आणि स्वातंत्र्य यांच्या प्रती आदर वाढीस लागावा म्हणून प्रागतिक स्वरूपाची राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय धोरणे आखून त्यांच्या सार्वत्रिक आणि प्रभावकारक मान्यता लाभावी आणि त्याचे आचरण व पालन व्हावे यासाठी सदस्य राष्ट्रांची जनता आणि त्यांच्या प्रशासनाखालील जनतेमध्ये सदैव प्रयत्नशील राहतील.

अशा पध्दतीने मानवी अधिकाराच्या या सार्वभौम घोषणेत सामाजिक न्यायाच्या तत्वावर आधारीत 30 कलमांचा समावेश करण्यात आला.

1. अनु. 1 - सर्व मनुष्यमात्रांना जन्मजात स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली असते.
2. अनु. 2 वंश, धर्म, जात, रंग, पंथ, भाषा यावर भेदभाव केला जाणार नाही.
3. अनु. 3 - प्रत्येकाला जीवन, स्वाधिनता आणि वैयक्तिक सुरक्षिततेचा हक्क आहे.
4. अनु. 4 कुणालाही गुलामगिरीत व वेठबिगारीत ठेवले जाणार नाही.
5. अनु. 5 कुणाला शारीरिक यातना, शिक्षा व अपमानास्पद व्यवहार केला जाणार नाही.
6. अनु. 7 कायद्यासमोर सर्व समान असतील व समान संरक्षण असेल.
7. अनु. 12 व्यक्तीजीवनात शासन हस्तक्षेप करणार नाही. व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेला आघात पोहचविणार नाही.
8. अनु. 13 - प्रत्येक व्यक्तीत आपल्या राज्याच्या सीमा रेषेने कुठेही रहाता येईल व सचार करता येईल.
9. अनु. 19 प्रत्येक व्यक्तीस विचार, आचार व उच्चाराचे स्वातंत्र्य असेल.
10. अनु. 20 - सभा व संघटन स्थापन करण्याचा अधिकार असेल.
11. अनु. 23 - प्रत्येक व्यक्तीस स्वयंरोजगाराचा, आपला व्यवसाय निवडण्याचा व समान कामासाठी समान वेतन मिळविण्याचा हक्क कुणालाही नाकारता येणार नाही.
12. अनु. 26 - शिक्षण मिळणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे.

मानवी अधिकाराच्या घोषणापत्रातील ही कलमे सामाजिक न्यायाची द्योतक आहेत. या मानवी हक्काच्या प्रस्थापनेसाठी युनोने काही करार केले. ते जवळ जवळ 21 करार केलेत. उदा वांशिक हत्या थांबविण्यासाठी (1950), मानवी व्यापार (1951), गुलामगिरी नष्ट (1953), निर्वासितांचा प्रश्न (1954), महिलांच्या राजकीय हक्काबाबत (1954) गुलामांचा व्यापार बंद (1957), विवाहीत महिलांच्या राष्ट्रीयत्वाबाबत (1958), राज्यविहीत व्यक्तीचा दर्जा (1960), वांशिक भेद निर्मुलन (1969) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार (1979) महिलांबाबत होणारा पक्षपात (1981) बालकांचा अधिकार (1989) मानवी हक्कांबाबत कृती कार्यक्रम (कव्हेएन्ना - 1993).

या करारान्वये व्यक्तीच्या जीवित, मालमत्ता, स्वातंत्र्यावर जगातील कोणत्याही राष्ट्राने आक्रमण करू नये हा उद्देश युनोचा होता. तसेच सर्व मानव जातीस समान स्थान मिळावे व समान प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी म्हणून युनोच्या सदस्य राष्ट्रांनी या संधींना मान्यता देवून त्यांचे मानवी हक्काचे सदस्य राष्ट्रांनी या संधींना मान्यता देवून त्यांचे मानवी हक्काचे पालन व जपणूक करण्याचे अभिवचन दिले.

फ्रेंच राज्यक्रांतीने समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव ही त्रिसुत्री दिली. समता हे प्रधान मुल्य आहे. समतेचा अर्थच मुळी सर्वांना समान वागणुक देणे व विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे होय. सर्व माणसे जन्मतःच मुक्त व स्वतंत्र आहेत. म्हणून हक्क व दर्जा बाबतीत सर्व समान आहेत. अनु. 21 व 22 नुसार

जीवित व व्यक्तगत स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आलेली आहे. अनु. 23 नुसार मानवी व्यापार व वेठबिगारी पासून संरक्षण व मार्गदर्शक तत्वातील अनु. 38 नुसार व्यक्तीच्या कल्याणाची शास्वती देण्यात आली आहे घटनेच्या 4 थ्या भागात अनुसूचित जाती-जमातींच्या हितरक्षणासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. भारतीय घटनाकारांनी मानवी अधिकारांच्या तरतुदींचा घटनेत समावेश करून एकूण व्यक्तीविकास संरक्षण याची हमी दिलेली आहे व ती जबाबदारी शासनावर टाकलेली आहे.

घटनात्मक तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी केलेले उपाय :

घटनात्मक तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी व सामयिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी काही कायदे करण्यात आले. त्यात

1. महिलांसाठी कायदे
2. हिंदू विवाह कायदा 1955
3. 1956 चा हिंदू वारसा कायदा
4. 1956 चा अनौतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा
5. पारसी, ख्रिस्ती समाजातील बालविवाह व द्विभार्या विवाहास पायबंद घालण्यासाठी 1954 च्या कायद्यात विवाहाची नोंदणी करण्याची तरतूद करण्यात आली.
6. 1971 चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा
7. 1974 चा घटस्फोट व निर्वाह रक्कम (पोटगी) देण्याबाबतचा कायदा
8. 1984 व 1986 या दोन्ही वेळेस हुंडा प्रतिबंधक कायद्यात दुरुस्ती करण्यात आली.
9. 1986 चा स्त्री प्रतिनिधींचा कायदा
10. 1987 चा सतीसंबंधी कायदा वेगळ्या स्वरूपात करण्यात आला.
11. 1987 चा देवदासी प्रथेविरुद्ध कायदा
12. 1987 चा समान वेतन कायदा
13. 1988 चा मातृविषयक कायदा करण्यात आला
14. 22 डिसेंबर 1992 मध्ये संसदेने 73 व 74 वी घटना दुरुस्ती करून पंचायत राजसंस्थेत कस्त्रयांना 33% आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली व त्याची प्रत्यक्षत अंमलबजावणीही झाली.
15. जुलै 1998 मध्ये केंद्र व घटक राज्यांच्या कायदेमंडळात, संसदेत 33% आरक्षण असावे या संदर्भात विधेयक मांडले गेले. परंतू ते संसदेच्या विचाराधीन आहे. (84 वी घटनादुरुस्ती)
16. 1994 - गर्भजल प्रतिबंधक कायदा
17. आणि आज संसदेने मान्यतेसाठी स्त्रीयांना वडिलांच्या स्थावर मालमतेत समान अधिकार देण्याबाबत आहे. अजून हे बिल संसदेत मंजूर व्हावयाचे आहे.

वरील कायद्याशिवाय भारतीय दंड विधान संहितेतील अनु. क्र. 354, 362, 372, 376, 377, 509 यांना संरक्षण देण्यात आले आहे.

सामाजिक न्यायासाठी समाजसुधारकांनी केलेले कार्य :

सामाजिक न्याय प्रस्थापीत करण्यासाठी भारतातील समाजसुधारकांचे फार मोठे योगदान आहे. त्यांनी केलेले कार्य हे समाजाच्या प्रगतीसाठी होते. प्रस्थापीत व्यवस्थेशी त्यांनी लढा देवून

समाजपरिवर्तनाचे कार्य केलेले आहे. हे समाजसुधारक भारतीय इतिहासात अजरामर झालेत. मानव मुक्तीसाठी त्यांनी संघर्ष केला. सर्व जातीधर्माच्या लोकांना आपल्या प्रगतीसाठी स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता आला पाहिजे. समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे -

1. राजा राममोहन रॉय -

रॉय यांनी स्त्री बंधनाला प्रखर विरोध केला आणि स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. त्यांच्या काळात भारतातील स्त्रीयांचा दर्जा अतिशय हिन स्वरूपाचा होता. अनिष्ट रुढी व परंपरेच्या बंधनांनी स्त्रीला बांधुन ठेवले होते. पतीच्या मृत्युनंतर तिला सती जावे लागत होते. म्हणजेच स्त्रीयांना जीवन जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला होता. अशा बिकट परिकस्थतीतून स्त्रीयांना मुक्त करण्याचा विचार त्यांनी मांडला. त्यांनी सांगितले की, सती प्रथा योग्य असेल तर पुरुषांनीही आपल्या मृत पतीबरोबर स्वतःला चितेवर झोकून द्यावे असा क्रांतीकारक विचार त्यांनी मांडला.

स्त्रीयांना जीवित्याचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, समतेचा हक्क, मालमतेचा हक्क नाकारलेला होता. अशा परिकस्थतीत स्त्री स्वातंत्र्यासाठी त्यांना बंधनातून मुक्त करण्यासाठी रॉय यांना फार कष्ट करावे लागले. 1815 मध्ये त्यांनी कलकत्याला "आत्मीय सभा" स्थापन केली. जातीभेद व रुढी विरोधी या संस्थेने कार्य केले. 1818 मध्ये रॉय यांनी हिंदू धर्मातील "सतीची चाल" या विरोधी मोहिम सुरु केली. त्यानंतर गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बॅन्टीक यांनी 1828 मध्ये सतीची चाल बेकायदेशीर ठरवून रद्द केली. रॉय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली.

रॉय यांनी समाजात एकात्मता प्रस्थापीत करण्याचा प्रयत्न केला. रॉय यांच्या मते समाजातील सर्व व्यक्ती समान आहेत म्हणून जातीचा आधारावर व्यक्तीमध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव करणे अयोग्य आहे. पूर्वी समाजातील कनिष्ठ जातींना अपमानकारक आणि वाईट वागणूक दिली जात होती. या कनिष्ठ जातीतील लोकांना न्याय मिळवून देण्याचे महान कार्य राजा राममोहन रॉय यांनी केले.

2. महात्मा फुले -

महात्मा फुले हे थोर समाजसुधारक होते. सामाजिक विषमता, अन्याय, शोषण यावर आधारीत व्यवस्थेला त्यांचा विरोध होता. शुद्रातीशुद्र कनिष्ठ वर्गाचे उच्चवर्णीयांनी जे शोषण चालविले आहे ते थांबविण्याखेरीज न्यायाधिष्ठीत समाजव्यवस्था प्रस्थापीत होणे शक्य नाही असे त्यांचे मत होते. शुद्रातीशुद्र वर्गातील लोकांनी संघटीत होऊन ब्राम्हणी वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. शुद्रातीशुद्र वर्गातील लोकांनी संघटीत होऊन ब्राम्हणी वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. 1851 साली सर्व जातीच्या मुलांसाठी आणि अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या मुलामुलींसाठी शाळा काढून म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनास व सेवेला सुरुवात केली. म. फुले यांनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्याबाबत आग्रह धरला. बहुजन समाजाला शिक्षण मिळाल्याखेरीज त्यांची प्रगती होणार नाही असे त्यांचे मत होते. म्हणून शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसाराकडे सरकारने लक्ष द्यावे अशी त्यांची मागणी होती. त्यांनी 1852 मध्ये अस्पृश्य मुलांसाठी पुण्यातील भोकरवाडी येथे शाळा सुरु केली. 1868 साली त्यांनी आपल्या घराचा पाण्याचा हौद अस्पृश्यांना खुला करून दिला. हि सामाजिक न्यायाची कृतीपूर्ण क्रांती फुलेनी केली. म. फुले यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य पददलीत जनतेच्या व समाजाच्या उध्दारासाठी खर्च केले. सामाजिक अन्याय व विषमता याविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविला. समाजकार्याच्या

प्रत्येक क्षेत्रात ते अग्रभागी राहिले आणि खज्या मानवधर्माचा त्यांनी सतत पुरस्कार केला. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवणारा समाजसुधारक, अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरु करून त्यांना शिक्षणाचे दरवाजे खुले करणारा पहिला दलीतोध्दारक, शुद्रातीशुद्र, बहुजन समाजाच्या वेदनांना वाचा फोडणारा बहुजन समाजातील पहिला नेता म्हणजे महात्मा फुले होय. ते केवळ समाज सुधारक नव्हते तर मुलगाही समाजक्रांतीकारक होते.

3. छत्रपती शाहु महाराज -

शाहु महाराजांच्या काळात बहून समाज शिक्षणापासून वंचित होता. त्यांनी वंचीत समाजात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणण्याच्या कार्यास प्रथम प्राधान्य दिले. तसेच त्यांनी कोल्हापुरात वेगवेगळ्या जातीधर्माच्या विद्यार्थ्यांसाठी केलेली वसतीगृहाची स्थापना हे त्या दिशेने उचललेले महत्वाचे पाऊल होय. 18 एप्रिल 1901 रोजी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी कव्हक्टोरीया मराठा बोर्डिंग हाऊसची स्थापना त्यांनी केली. त्यानंतर सारस्वत, लिंगायत, जौन, मुसलमान, देवज्ञ, शिंपी, वैश्य, ढोर चांभार नाभीक या जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वस्तीगृहे सुरु केलीत.

शिक्षण क्षेत्रात उचललेले क्रांतीकारक पाऊल 8 सप्टेंबर 1917 मध्ये कोल्हापुर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यासंबंधीचा आदेश त्यांनी काढला. पददलीत व मागासलेल्या वर्गाची उन्नती हे शाहु महाराजांनी आपले जीवित कार्य मानले. अस्पृश्यांवरील अन्यायाचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केला. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून 1907 मध्ये शाहु महाराजांनी कोल्हापुरात त्यांच्यासाठी मिस क्लार्क बोर्डिंग या नावाने वसतीगृह सुरु केले. तसेच अस्पृश्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे यासाठी त्यांनी अस्पृश्यांना व्यवसाय सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले आणि अस्पृश्य जातीच्या लोकांना उपहारगृहे, दुकाने चालविण्यासाठी शाहु महाराजांनी आर्थिक सहाय्य केले. अस्पृश्यांना ताठ मानेने जगता यावे म्हणून त्यांना सरकारी नोकऱ्या मिळून दिल्यात. महार, मांग, चांभार जातीतील सुशिक्षित लोकांना त्यांनी वकीलीच्या सनदा दिल्यात. आपल्या संस्थानात अस्पृश्यता पाळली जाऊ नये याकडे त्यांनी लक्ष दिले. पाणवठे, दवाखाने, शाळा, सार्वजनिक विहीरी, सार्वजनिक इमारती इत्यादी ठिकाणी अस्पृश्यांना समानतेने वागवावे यासाठी शाहु महाराजांनी आदेश काढले होते. 18 सप्टेंबर 1918 रोजी आपल्या राज्यातील महार वतने त्यांनी रद्द केली. त्या जमीनी त्यांनी अस्पृश्यांच्या नावावर रयतवारीने करून दिल्या. शाहु महाराजांनी मागासवर्गीयांनी आपल्या राज्यात नोकरीमध्ये 50% आरक्षण दिले. बहुजन समाजाची अकस्मता जागृत करण्याचे काम शाहु महाराजांनी केले.

4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांची कस्थती सुधारण्यासाठी सुरुवातीपासून प्रयत्न केला होता. त्यांना लहानपणापासून अस्पृश्य असल्याचे चटके सहन करावे लागले. शिक्षण घेतेवेळी त्यांना अनेक कटु अनुभव आले. माणुसकीला काळीमा लावणाऱ्या अस्पृश्यतेच्या अनिष्ट रुढी प्रथेचे उच्चाटन करण्याच्या कार्यास त्यांनी स्वतःस वाहून घेतले. त्यांनी दलीतांना न्यायहक्कासाठी व अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास शिकविले. 1927 मध्ये त्यांनी महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. हा सत्याग्रह म्हणजे मानवी हक्कांची चळवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केली. हक्क भिक्षांदेहीच्या मार्गाने मिळत नसतात. त्यासाठी लढा द्यावा लागतो. लाचार व गुलामासारखे जीवन जगण्यापेक्षा मरण चांगले असे अस्पृश्यांना सांगून त्यांच्यात चौतन्य

निर्माण करण्याचे कार्य त्यांनी केले. जातीसंस्थेला बळकटी देणाऱ्या मनुस्मृती या ग्रंथाचे त्यांनी 25 डिसेंबर 1927 रोजी दहन केले.

हिंदूंच्या देवालयात अस्पृश्यांना प्रवेश दिला जात नव्हता. डॉ. आंबेडकरांनी मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करून अस्पृश्यांना आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली. त्यांनी सत्याग्रहाची हाक देताच संपूर्ण महाराष्ट्रातून त्यांचे हजारो अनुयायी नाशिक येथे दाखल झाले. 2 मार्च 1930 रोजी मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह झाला. हिंदूंच्या मंदिरात प्रवेश करणे हा आपला हक्क आहे हे त्यांनी दलीतांना सांगितले.

इ.स. 1935 मध्ये त्यांनी येवले येथे भरलेल्या अस्पृश्य परिषदेच्या अध्यक्ष पदावरून बोलतांना धर्मातराची घोषणा केली. तेव्हा त्यांनी असे उद्गार काढले की, दुर्दैवाने मी हिंदू म्हणून अस्पृश्य जातीत जन्मलो असलो तरी मी मरतांना मात्र मी हिंदू म्हणून मरणार नाही. त्यांनी 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे बौद्ध धर्माची शिक्षा असंख्य अनुयायांसह घेतली. त्यांनी बहिष्कृत भारत व मुकनायक या नियत कालीकातून आपल्या झोपलेल्या समाजास जागे केले. शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा हा संदेश त्यांनी लोकांना दिला. त्यांनी जगातील अनेक देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून भारतासाठी स्वतंत्र राज्यघटना लिहीण्याचे कष्टमय काम केले. 2 वर्ष 11 महिने 18 दिवसात राज्यघटनेचे काम पूर्ण झाले. त्यातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्यायाचा संदेश लोकांपर्यंत पोहचला.

संदर्भसूची :

1. प्रा. राऊत गणेश, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
2. गायकवाड जयदेव, संविधान सभेत डॉ. आंबेडकर, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
3. डॉ. पाटील वा.भा., भारतीय राज्यघटना, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
4. कुलकर्णी स्वाती, मानवी हक्कातील मुलभूत संकल्पना, प्रकाशक डॉ. प्रकाश अतकारे, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
5. कसबे रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, पुणे
6. डॉ. वाघमारे बी.एस., मानवविकास संसाधन व मानवाधिकार, पिअरसन प्रकाशन, नवी दिल्ली
7. डॉ. भोळे भा.ल., भारताचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे आणि कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
8. प्राचार्य डॉ. देवरे पी.डी., संपादक मानवाधिकार - 2005
9. कुलकर्णी बी.वाय, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

प्रा. डॉ. जयराम श्रीरंग ढवळे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी ता. गोवराई जि. बीड

पृथ्वी तलावरील प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्याचा नैसर्गिक हक्क आहे. ती व्यक्ती कोणत्याही राष्ट्राची, प्रांताची, जाती वा धर्माची असो त्याला स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे जीवन जगण्याचा हक्क मिळणे आवश्यक ठरते. हक्क आणि प्रतिष्ठा या दृष्टीने सर्व मानव समान आहेत आणि भारतात अशी समानता जोपासणे हे भारतीय राज्यघटनेतून साध्य झालेले आहे म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेचे स्थान मानवी हक्कांच्या सनदेइतकेच महत्त्वाचे आहे. मानवी हक्क हे मूलभूत हक्कांप्रमाणे अत्यंत महत्त्वाचे पवित्र सनातन व अलौकिक स्वरूपाचे असतात मानवी हक्क हे सुरक्षिततेशिवाय आणि सुनियमित समाजाच्या अस्तित्वाशिवाय प्रत्यक्षात येत नाहीत. समाज आणि राज्य हेच केवळ मानवी हक्कांच्या पालनाची खात्री देतात आणि नागरिकांकडून सामाजिक नियमनांच्या किंवा प्रमाणकांच्या पालनाची अपेक्षा ठेवतात. भारतीय संस्कृतीमध्ये परंपरागत चालत आलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विषमतेला छेद देण्याचे काम भारतीय संविधानाने केले आहे. भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव व न्याय प्राप्त करून देणे हा संविधानाचा मुख्य उद्देश असल्याचे स्पष्ट केलेले आहे.

भारतीय संविधानातील प्रकरण तीन मध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये मूलभूत अधिकार स्पष्ट करण्यात आले आहेत. मानवी हक्क हेच मूलभूत हक्क आहेत जे वेगळे करता येत नाहीत. व्यक्तीला प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्यांना मानवी हक्क असे म्हणतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी उच्चार, विचार, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, उपासना श्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य यांना राज्यघटनेत महत्त्वाचे स्थान देण्यात आलेले आहे. स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आलेली आहे स्वातंत्र्यासाठी समता आवश्यक असते ही घटनाकरांनी दोन अर्थाने घटनेत स्वीकारली आहे एक म्हणजे प्रतिष्ठेची समता आणि दुसरी म्हणजे संधीची समता. संधीच्या समतेच्या आधारे प्रतिष्ठेची समता मिळवता येते भारतीय राज्यघटनेचा अंतिम आदर्श बंधुता आहे राज्यघटने द्वारे जोपर्यंत प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण होणार नाही तोपर्यंत बंधुता स्थापन होणार नाही म्हणून भारतीय उद्देश पत्रिकेत 'राज्य व्यक्तिगत प्रतिष्ठान निश्चित करेल' असे म्हटले आहे. या उद्देश प्राप्तीसाठी व्यक्तीला समान मूलभूत अधिकारांची खात्री देण्यात आली आहे जर अशा अधिकारावर राज्य किंवा व्यक्तीकडून मर्यादा आणल्या गेल्या तर व्यक्तीला त्याबाबत न्यायालयाने संरक्षण दिले आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्कांची चार सूत्रे :-

भारतीय संविधानाच्या भाग तीन मध्ये विविध तरतुदी करण्यात आल्या आहेत त्यामध्ये मानवी हक्कांची चार सूत्रे समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 12 व कलम 13 या भागात मूलभूत हक्कांशी विसंगत असलेले कायदे रद्द करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. राज्यघटना कार्यवाहीत येण्यापूर्वी जे कायदे केले

गेले ते कायदेही मूलभूत अधिकारांशी सुसंगत नसल्यास रद्दबादल ठरतील असे संविधानात स्पष्ट करण्यात आले आहे. कलम 13 मध्ये शासनाने मूलभूत अधिकारांचा संकोच करता कामा नये असे म्हटलेले आहे.

१) **समता** :- भारतीय संविधानातील कलम 14 नुसार समतेचा हक्क स्पष्ट करण्यात आला आहे.राज्य समानता किंवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही.कलम 15 प्रमाणे राज्य कोणत्याही नागरिकास धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणावरून भेदभाव करणार नाही यानुसार सर्वांना सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश मुक्त करण्यात आला आणि सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाकरिता अथवा अनुसूचित जाती किंवा जमातींसाठी विशेष तरतुदी करण्यात राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.कलम 16 नुसार राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही नियुक्ती बाबत सर्व नागरिकांना समान संधी मिळेल. कोणत्याही कारणाने कोणतेही पद नाकारता येणार नाही. अशी तरतूद करण्यात आली आहे. कोणत्याही मागासवर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही अशा वर्गाकरिता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे एकूणच भारतीय राज्यघटनेत व्यक्तीला विशेष महत्त्व देण्यात आलेले आहे.भारतीय राज्यघटना सर्वांना समान हक्क समान न्याय मिळवून देण्यासाठी तयार करण्यात आलेली आहे.

२) **स्वातंत्र्य**:- भारतीय संविधानाच्या कलम 19 ते 22 मध्ये स्वातंत्र्याचा हक्क स्पष्ट करण्यात आलेला आहे.भारतातील प्रत्येक नागरिकास अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, संस्था स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, वास्तव स्वातंत्र्य,उद्योग धंदा किंवा व्यवसाय स्वातंत्र्य अशी सर्व स्वातंत्र्य मिळतात व्यक्तीला ही स्वातंत्र्य मिळतात पण त्यावर काही मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत. स्वातंत्र्याला मर्यादामुळेच अर्थ प्राप्त होतो एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या भावनांचा इच्छांचा आदर करणे आवश्यक असते म्हणून स्वातंत्र्याला कायद्याने मर्यादित केले आहे. भारतातील सामाजिक विषमता मोडून काढण्यासाठी स्वातंत्र्याचा हक्क घटनेत सविस्तर स्पष्ट करण्यात आलेला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वी भारतातील समाज व्यवस्था ही बंदिस्त व्यवस्था होती जातीनिहाय व्यवसायांची निर्मिती समाज व्यवस्थेवर अनेक बंधने लादण्यात आलेली होती परंतु राज्यघटनेने दिलेल्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकारामुळे सामाजिक व्यवस्थेमध्ये बदल होऊन सर्वांना स्वातंत्र्य उपलब्ध करण्याचे उद्दिष्ट राज्यमार्फत साध्य करण्याचे प्रयत्न होत असलेले दिसून येतात.

३) **न्याय** :- भारतीय संविधानातील कलम 19, 23,24,38, 39, 41, 42, 43, 46 यामध्ये सामाजिक,आर्थिक व राजकीय न्यायाबाबत तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. न्यायसंस्थे समोर सर्व नागरिक समान हे तत्व स्वीकारून भारतातील वर्गभेद, लिंगभेद, वंशभेद, धर्मभेद भाषाभेद मोडून काढणे मूलभूत हक्कांचे जतन करणे शोषणाविरुद्धच्या तरतुदी लोककल्याण कायदेशीर व्यवस्थेला प्रोत्साहन आदर्श जीवनासाठी वेतन किंवा मोबदला अनुसूचित जाती आणि जमातींना आर्थिक व शैक्षणिक हितसंबंधांना प्रोत्साहन देणे अस्पृश्यता बंदी अशा गोष्टींच्या माध्यमातून न्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. याशिवाय कायद्याचे राज्य या संज्ञाने ओळखली जाणारी भारतीय न्याय पद्धती ही महत्त्वपूर्ण आहे व्यक्ती स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने राज्यघटनेत अशा तरतुदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

४) बंधुता :- व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता राखण्याचे आश्वासन यामध्ये अभिप्रेत आहे.भारतात अस्तित्वात असणारी अनेक स्वरूपाची भिन्नता ही विषमता निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरत असल्याने भारतीय संविधानात बंधुता या तत्वाला विशेष महत्त्व देण्यात आले भारतीय लोकांमध्ये बंधू भावाची भावना वाढीस लावण्यासाठी आणि एकता टिकून राहण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेमध्ये विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

थोडक्यात आपणाला असे म्हणता येईल की मानवी हक्क हे मानवी जीवनासाठी आणि व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असल्याने एकूणच मानवाच्या कल्याणासाठी मानवी हक्काचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे हे ओळखून भारतीय संविधानामध्ये या बाबींचा साकल्याने विचार केलेला आहे.

संदर्भ:-

1. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, प्रा. पी. के. कुलकर्णी डायमंड प्रकाशन, पुणे
2. मानवी हक्क, प्रा. व्ही. बी. पाटील -के सागर पब्लिकेशन,
3. भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, - प्रा. डॉ.स्मिता म्हेत्रे,श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
4. मानवी हक्क व समाज- प्रा. डॉ.भारंबे नंदकुमार, निराली प्रकाशन, पुणे

मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्र संघटना

अश्विनी भास्करराव शिंदे

संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र विभाग, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

मानवी हक्क म्हणजे मानव असल्यामुळे मानवाला त्याचे मिळणारे हक्क होय. त्यानुसार जगातील प्रत्येक मानवाला हे हक्क प्राप्त होतात. म्हणून ही संकल्पना सार्वत्रिक व सर्व मानव समान आहेत हे मानणारी आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्क ही एक चळवळ झालेली आहे. मानवी हक्कांचा अभ्यास अनेक पैलूंनी केला जातो. उदा. नागरी हक्क, राजकीय हक्क, आर्थिक हक्क, सामाजिक हक्क इत्यादी. काही ठिकाणी त्यांना मूलभूत हक्क असेही म्हटले जाते. मानवंश असल्यामुळे जन्मापासूनच प्रत्येकाला आपले हक्क मिळाले पाहिजे व म्हणून त्यांना जन्मसिद्ध हक्क देखील म्हणता येते. आपण प्रत्येकात काही गुण असतात. त्या गुणांचा पूर्ण विकास होण्यासाठी प्रत्येकाला समान संधीची आवश्यकता असते. जेव्हा जात, धर्म, लिंग, भेदाशिवाय सर्वांना समान संधी दिल्या जातात, तेव्हा प्रत्येक जण आपल्या सर्व सुप्त गुणांचा विकास करू शकतो. म्हणजेच मानवी हक्क सार्वत्रिक आहेत. मानवी हक्क हे आपल्या जन्मातच मिळालेले असतात. त्यामुळे ते आपल्याकडून कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. पाच हजार वर्षांपासून हे हक्क मानवाला मिळालेले आहेत. व्यक्तीला स्वतःचा विकास साध्य करण्यासाठी आणि प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मूलभूत हक्क आवश्यक असतात. प्राचीन काळापासून मानवी समुदाय आपल्या हक्कासाठी समाजाशी व शासनाशी सतत संघर्ष करत आला आहे.

मानवी हक्काची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मानवी हक्काचा इतिहास प्राचीन कालखंडापासून अस्तित्वात आहे. मानवी हक्क हे मनुष्याला नैसर्गिक जन्मताच मिळालेले हक्क आहेत. मानवी जीवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात. विसाव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्क संकल्पनेचा उदय झालेला दिसतो. मानवी हक्क या संकल्पनेचा सर्वप्रथम उल्लेख हेन्री डेव्हिड धारो या विचारवंताने आपल्या डिसओबीडीयन्स या ग्रंथात केला आहे. तेव्हापासून मानवी हक्क हा शब्द जागतिक पातळीवर प्रचलित झाला आहे. सेंट थॉमस अँक्वायन्स यांना मानवी हक्काचा जनक म्हणून संबोधले जाते. तसेच जॉन लॉक यांनी नैसर्गिक हक्काची संकल्पना मांडली म्हणून त्याला नैसर्गिक हक्काचा जनक तसेच मानवाधिकार चळवळीचा पिता असे म्हटले जाते. आधुनिक काळात लोकशाहीचा उगम विकास म्हणजे मानव अधिकारांचा विकास होय. इंग्लंड मधील मॅगना कार्टा (१२१५) हा कायदा संमत झाला आणि तेव्हापासून राज्य सत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावी ही कल्पना अस्तित्वात आली. १६२८ चे पिटीशन अँक्ट राईट, रक्तविरहित क्रांती (१८८८), अमेरिकेचे स्वातंत्र्य युद्ध (१७७६), बिल ऑफ राइट्स (१७९१) यातून मानवी हक्क संकल्पनेला अधिक स्पष्टता लाभले. फ्रान्सची राज्यक्रांती आणि त्यानंतर व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा १७८९ हाही महत्वाचा टप्पा होता. इंग्लंड, अमेरिका आणि फ्रान्स या देशांच्या संविधानात मानवी स्वातंत्र्य अधिकार या मूल्यांना प्राधान्य दिले. त्याचा परिणाम अन्य युरोपियन देशांनीही आपापल्या संविधानात मानव अधिकार्यांचा समावेश केला. यामध्ये बेल्जियम संविधान १८८१,

इटालियन संविधान १८४८, ऑस्ट्रिया १८६७ तसेच विसाव्या शतकात सोव्हियेत रशियामध्ये लेनीच्या नेतृत्वाखाली साम्यवादी क्रांती १९१७ साली झाली आणि तिथे सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक अधिकार स्वीकारून मानव अधिकारांचा आशय विस्तारित केला. (याला उर्वरित पाश्चात्य जगाने स्वीकृती दिली नाही हा भाग वेगळा).

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात युरोपियन साम्राज्यवाद, वसाहतवाद आणि अतिरेकी राष्ट्रवादातून पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धातून प्रचंड नरसंहार, वित्तहानी, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, संशय विधी यातून केवळ राष्ट्रराज्याच्या अस्तित्वाचाच नव्हे तर मानव अस्तित्वाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. तेव्हा युनोने १० डिसेंबर १८४८ रोजी मानव अधिकारांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. ही घटना मानव अधिकारांच्या विकासात अतिशय क्रांतिकारी ठरली. यामुळे मानव अधिकाराला संस्थात्मक कायदेशीर नैतिक बंधनकारकता प्राप्त झालेली दिसून येते.

मानवी हक्कांच्या व्याख्या :-

१) टी. एच ग्रीन -

व्यक्तीच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक असणारी बाह्य परिस्थिती म्हणजे मानवी अधिकार होय.

२) हेरॉल्ड लास्की -

हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की ज्या शिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.

३) बेन्थम -

मानवी हक्क म्हणजे कायद्याने मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी होय.

मानवी हक्क आणि संयुक्त राष्ट्र संघटना :-

१) संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना -

मानवी हक्कांच्या संदर्भात विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मोठ्या प्रमाणात विचार करण्यात येऊ लागला. पहिल्या महायुद्धानंतर जगात शांतता आणि मानवाला स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी १९२० साली राष्ट्रसंघाची निर्मिती झाली. राष्ट्रसंघ मानवाला जगात योग्यरीत्या वागणूक मिळवून देण्यास अकार्यक्षम झाल्यामुळे जगात द्वितीय महायुद्धाची निर्मिती झाली. द्वितीय महायुद्धानंतर जगामध्ये सर्व राष्ट्रांमध्ये भीतीचे वातावरण नष्ट करून मानवांना मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली.

२) संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद -

संयुक्त राष्ट्राची स्थापना करण्याच्या उद्देशाने २५ एप्रिल १९४५ ते २६ जून १९४५ दरम्यान अमेरिकेतील 'सेन फ्रॅन्सिस्को' येथे एका परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत ५० राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनी भाग घेतला होता. या परिषदेने २५ जून १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेला मंजुरी दिली. या संस्थेत १९ प्रकरणे १११ कलमे आहेत. त्यातील कलम १, १३, ५५, ५६, ६२ मध्ये मानवी हक्क संबंधी उल्लेख आहे.

३) मानवी हक्क आयोग -

संयुक्त राष्ट्रांच्या आर्थिक व सामाजिक समितीने २१ जून १९४६ रोजी मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाची सदस्य संख्या ५३ इतकी होती. त्याची निवड संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेकडून होते. मानवी हक्काचा जाहीरनामा तयार करण्याचे कार्य या आयोगानेच पार पाडले आहे.

४) मानवी हक्काचा जाहीरनामा -

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा आर्थिक व सामाजिक परिषदेने १६ फेब्रुवारी १९४६ रोजी मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने एफ. डी. रुजवेल्ट यांनी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा तयार केला. या जाहीरनाम्याला संयुक्त राष्ट्र संघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मान्यता दिली. आमसभेत या आयोगाच्या बाजूने ४८ विरुद्ध ० अशा मताने हा जाहीरनामा मंजूर झाला.

आज मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यात ३० कलमे आहेत. मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याचा अनुवाद जगातील ३२१ भाषांमध्ये केलेला आहे. या जाहीरनाम्याची सुरुवात एका उद्देशपत्रिकेपासून होते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती हा दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करतात.

मानवाधिकारांच्या जाहीरनाम्यातील कलमांचा समावेश बहुतांश जगातील राष्ट्रांनी आपल्या देशाच्या घटनेत केलेला आहे. भारताच्या संविधानात सर्वात जास्त कलमांचा समावेश मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वे यात करण्यात आला आहे. या जाहीरनाम्याचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पडला आहे.

निष्कर्ष :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या या भरीव योगदानामुळे आज मानवाधिकारसंबंधीच्या जाणिवा जागृत झाल्या आहेत. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघटनेमुळे मानवाधिकार या संकल्पनेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा प्राप्त झाला आहे, हे नाकारता येणार नाही. तसेच मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यामुळे व्यापक प्रमाणात मानव अधिकारांचे महत्त्व वाढले आहे. या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रे जागतिक मानवाधिकार आणि भारत यातील संबंध मानव अधिकारांचे संबंध प्रस्थापित करतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) देवळाणकर शैलेंद्र, संयुक्त राष्ट्रे, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, २००८.
- २) देशपांडे विकास, मानवी हक्क, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, २००३
- ३) भारंबे नंदकुमार, मानवी हक्क, निराली प्रकाशन, पुणे, २००५
- ४) व्ही. बी. पाटील, के सागर पब्लिकेशन, २००९
- ५) तोडकर बि. डी., भारत आणि जग, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१०.

जातीय विषमता आणि मानवी हक्क

डॉ. एस. बी. कर्डक

सहयोगी प्राध्यापक, सिन्नर महाविद्यालय, सिन्नर

प्रस्तावना

जातीय विषमता ही अनेक देशांमध्ये आणि संस्कृतींमध्ये एक गंभीर समस्या आहे. विविध समाजांमध्ये जात ही वैयक्तिक ओळख, सामाजिक स्थान, आणि आर्थिक सक्षमता ठरवणारी मुख्य गोष्ट ठरते. मानवी हक्कांचा विचार केल्यास, सर्व व्यक्तींना समान अधिकार असायला हवेत, पण जातिव्यवस्थेच्या प्रभावामुळे अनेकांना या अधिकारांपासून वंचित राहावं लागतं. जातीय विषमता ही फक्त सामाजिक समस्या नसून ती मानवी हक्कांच्या पायमल्लीचे प्रमुख कारण आहे. ती व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय उन्नतीत अडथळा ठरते.

प्राचीन भारतातील जातीयता:

भारताच्या प्राचीन वर्णव्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, आणि शूद्र या चार प्रमुख वर्णांचा उल्लेख सापडतो. प्रत्येक वर्णाच्या कार्याची ठरलेली मर्यादा होती. उच्च वर्णांच्या लोकांना विशेषाधिकार मिळाले, तर खालच्या वर्णातील लोकांना शिक्षण, संपत्ती, आणि अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले. अस्पृश्यता (अस्पृश्यांच्या सामाजिक शोषणाचे संकेत) मोठ्या प्रमाणात रुढ झाली.

औपनिवेशिक प्रभाव:

ब्रिटीशांनी जातीयतेचा फायदा घेत समाजाचे अधिक विभाजन केले. "जाती आधारित जनगणना" आणि जातीनिहाय लाभ हे फक्त उच्च वर्गातील अल्पसंख्याकांचे हितसंबंध जोपासण्याचे माध्यम झाले.

स्वातंत्र्यलढा आणि सामाजिक बदल:

महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आणि इतर नेत्यांनी जातीय भेदभावाविरुद्ध काम केले. त्यांनी राष्ट्रीय स्तरावर एकता साधण्याचा प्रयत्न केला. जातीय विषमता हजारो वर्षांपासून विविध समाजांमध्ये रुढ आहे. प्राचीन भारतात मनुच्या धर्मशास्त्रांनी जातीवर आधारित सामाजिक व्यवस्था स्थापन केली. वर्णव्यवस्था हळूहळू अस्पृश्यतेच्या संकल्पनेत रूपांतरित झाली, ज्यामुळे समाजातील एका मोठ्या घटकाला शोषण, अपमान, आणि अस्पृश्यतेचा सामना करावा लागला. औपनिवेशिक काळात जातिव्यवस्था अधिक दृढ झाली कारण ब्रिटीश प्रशासनाने "जात आधारित जनगणना" आणि "आरक्षण" यांसारख्या नीतिंना चालना दिली.

जातीय विषमतेचे प्रकार आणि परिणाम

१. सामाजिक विषमता:

समाजात जातीनिहाय भेदभाव मुळे खालच्या जातीनुसार व्यक्तींना अन्न, पाणी, सार्वजनिक सुविधा, आणि निवास यापासून वंचित ठेवले जाते. समाजातील पांढरे कागद म्हणून वावरणाऱ्या संस्थांमध्ये सुद्धा त्यांना समानतेचा लाभ मिळत नाही. समाजातील उच्च जात आणि तथाकथित खालच्या जातींमध्ये संवादाची टंचाई, भेदभाव, आणि अलिप्तता दिसून येते.

२. आर्थिक विषमता:

जातीय व्यवस्थेमुळे खालच्या जातींच्या व्यक्तींना पारंपरिक व्यवसायांमध्ये मर्यादा घालण्यात आली. शेती, मजुरी, किंवा निम्नस्तरावरून केल्या जाणाऱ्या कामांपर्यंत त्यांची सीमा राहिली. यामुळे संपत्ती निर्माण करण्याच्या संधींवर परिणाम झाला. खालच्या जातींतील व्यक्तींना संपत्तीचे हस्तांतरण कमी प्रमाणात होते, जे रोजगार, शिक्षण, आणि अर्थार्जन यामध्ये अडथळा आणते.

३. शैक्षणिक विषमता:

परंपरेनुसार खालच्या जातींना शिक्षणाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले गेले. आधुनिक काळात शिक्षणावर अनेक लोकगटांची मोनॉपॉली राहिली आहे. खालच्या जातींच्या समुदायांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळण्यात अडचणी येतात, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांचे मत बाजूला राहते.

४. राजकीय विषमता:

राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या अभावामुळे खालच्या जातींच्या लोकांना आपले हितसंबंध पुढे नेण्यासाठी जागा मिळत नाही. त्यामुळेच निर्णयप्रक्रियेत त्यांच्या गरजा उपेक्षित राहतात.

मानवी हक्क: तत्व आणि महत्त्व:

मानवी हक्कांचे तत्व माणसाच्या प्रतिष्ठेचा आणि स्वातंत्र्याचा सन्मान करण्याचे आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या "मानवी हक्कांची सार्वभौमिक घोषणा (UDHR)" नुसार, प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाशिवाय समान वागणूक आणि संधी दिल्या पाहिजेत. परंतु जातीय विषमतेमुळे मानवी हक्कांची घोर पायमल्ली होते.

१. समानता:

सर्वांना समान हक्क असावेत, हे मानवी हक्कांचे मूलतत्त्व आहे. संविधानाच्या कलम १४ नुसार, भारतात सर्व नागरिक समान आहेत.

२. स्वातंत्र्य:

कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रत्येकाला मते व्यक्त करण्याचे, रोजगार करण्याचे, आणि वागण्याचे स्वातंत्र्य असते.

३. गरिमा आणि प्रतिष्ठा:

प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार गरिमा आणि प्रतिष्ठा दिली गेली पाहिजे.

भारतातील परिस्थिती आणि कायदे:

१. अनुसूचित जाती-जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम, १९८९:

खालच्या जातींवरील अत्याचार रोखण्यासाठी भारत सरकारने कठोर कायदे आणले आहेत. या कायद्यानुसार, शोषण, हिंसा, आणि सामाजिक अपमान हे दंडनीय गुन्हे आहेत. खालच्या जातींच्या व्यक्तींवर होणाऱ्या शोषणाला थांबवण्यासाठी तयार केलेला कठोर कायदा.

२. आरक्षण:

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी शिक्षण, नोकरी, आणि निवडणुकीत विशेष प्रतिनिधित्व दिले जाते. अनुसूचित जाती, जमाती, आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये जागा राखून देणे.

३. अतिरिक्त सुधारणात्मक कार्यक्रम:

जातीनिहाय शोषण टाळण्यासाठी मजुरी कायदा, पायाभूत सुविधा व मदतीची यंत्रणा सुधारण्यासाठी विशेष योजनांवर काम.

४. समान नागरिकत्वाचा अधिकार: प्रत्येक भारतीय नागरिकाला समान न्याय, स्वातंत्र्य, आणि अधिकार देण्याची हमी.

जागतिक स्तरावर जातीय विषमतेचे परिणाम:

१. अमेरिकेतील वर्णविरोधी संघर्ष: गुलामी प्रथा आणि वर्णविभागाच्या धोरणांमुळे आफ्रिकन-अमेरिकन समुदायाला अनेक दशकं संघर्ष करावा लागला.

२. दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेद: नेल्सन मंडेला यांच्या नेतृत्वाखाली "अश्वेतांच्या हक्कांसाठी" मोठा लढा यशस्वी झाला.

३. युरोप आणि मध्यपूर्व: जातीयतेमुळे स्थलांतरित आणि अल्पसंख्यांकांच्या हक्कांवर वारंवार गदा येते.

जातीय विषमता संपविण्यासाठी उपाय योजना:

१. शिक्षण आणि प्रशिक्षण:

सर्वांना शिक्षणाचे समान हक्क मिळाले पाहिजेत. मुलभूत अधिकारांची माहिती लोकांना देण्यात यावी. सर्वसमावेशक शिक्षण आणि मूल्यशिक्षणाद्वारे समाजातील संवेदनशीलता वाढवावी.

२. कठोर कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी:

जातीआधारित गुन्ह्यांवर कठोर शिक्षेची तरतूद करून कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी केली जावी. जातीय अत्याचार रोखण्यासाठी कठोर कायद्यांची अंमलबजावणी करावी.

३. समूह सशक्तीकरण:

खालच्या जातीय गटांना आर्थिक, शैक्षणिक, आणि सामाजिक पाठबळ देण्यात यावे. जनजागृती मोहिमांच्या माध्यमातून वंचित गटांना सशक्त करावे.

४. प्रचार माध्यमांचे योगदान:

जातीय समानतेवर भर देणाऱ्या मोहिमांना प्रोत्साहन द्यावे. प्रसारमाध्यमांनी समानतेचा प्रचार करून सकारात्मक सामाजिक बदलाला चालना द्यावी.

५. जातीय विषमता संपविण्यात प्रत्येकाची भूमिका:

सामान्य व्यक्तींनी आपल्या आचरणात बदल करून जातीयतेला थारा न देणे महत्त्वाचे आहे. विविध जातीय पार्श्वभूमींच्या व्यक्तींमध्ये संवाद वाढवणे, सहकार्याचे वातावरण निर्माण करणे, आणि समानतेच्या मूल्यांचा प्रसार करणे गरजेचे आहे.

भारतामधील जातीय विषमतेविरुद्धच्या चळवळी:

जातीय विषमता ही भारताच्या आणि अनेक देशांच्या सामाजिक संरचनेत खोलवर रुजलेली समस्या आहे. अशा व्यवस्थेमध्ये खालच्या स्तरांवरील जाती आणि समाजघटकांना शोषण आणि अपमानास सामोरे जावे लागते. मात्र, वेगवेगळ्या काळात अनेक चळवळींनी या विषमतेला आव्हान दिले आणि समानतेच्या मुल्यांसाठी लढा दिला.

१. महात्मा ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांची चळवळ:

ज्योतिराव फुले:

महात्मा फुले यांनी जातीय विषमतेविरुद्ध आणि स्त्रीशिक्षणासाठी मोठा लढा दिला. त्यांनी समाजातील तथाकथित "खालच्या जातींच्या" लोकांना समानता, शिक्षण, आणि मानवी प्रतिष्ठेचा हक्क मिळवून देण्यासाठी "सत्यशोधक समाज" स्थापन केला. त्यांनी ब्राह्मणोत्तर लोकांमध्ये शिक्षण आणि आत्म-सन्मानाबाबत जागरूकता निर्माण केली. त्यांनी शिक्षणाला समानतेचे प्रभावी हत्यार मानले. महिला आणि खालच्या जातीय गटांच्या शैक्षणिक उन्नतीसाठी त्यांनी काम केले. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून खालच्या जातींना समानतेची संधी दिली.

सावित्रीबाई फुले:

त्या पहिल्या महिला शिक्षिका होत्या. त्यांनी स्त्रियांसाठी आणि खालच्या जातींतील मुलांसाठी शाळा स्थापन केल्या.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जातीय विषमतेच्या विरोधातील सर्वात प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे योगदान: जातीय भेदभावविरुद्ध त्यांनी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून ठोस प्रयत्न केले. धर्मांतर आणि समान हक्कांसाठी लढा दिला. भारतीय घटनेच्या माध्यमातून त्यांनी जातीय विषमता संपविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अस्पृश्यांसाठी सामाजिक आणि आर्थिक समानतेची मागणी केली.

अ. संविधान निर्मिती: भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून समानतेची हमी दिली. अस्पृश्यता (अस्पृश्यता अपराध कायदा, १९५५) संपविण्यासाठी निर्णायक योगदान दिले.

ब. शिक्षण: शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज सशक्त करावा, अशी भूमिका त्यांनी घेतली.

क. चवदार तळे सत्याग्रह (१९२७): दलितांना पाण्यासाठी सार्वजनिक तळ्यांचा वापर करण्याचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी चळवळ केली.

ड. महाड चळवळ: दलितांना पिण्याचे पाणी आणि सार्वजनिक सुविधांचा समान वापर करण्याचा अधिकार मिळावा यासाठी त्यांनी आंदोलन केले.

इ. धर्मांतर चळवळ: समानता आणि स्वाभिमानासाठी १९५६ साली बुद्ध धर्माचा स्वीकार केला आणि लाखो अनुयायांनाही तोच मार्ग दाखवला.

३. महात्मा गांधींचा हरिजन चळवळ:

महात्मा गांधींनी अस्पृश्यता आणि जातीभेद नष्ट करण्यासाठी "हरिजन चळवळ" सुरु केली. अस्पृश्यांना त्यांनी "हरिजन" म्हणजेच ईश्वराचे माणूस असे संबोधले. त्यांनी मंदिरप्रवेशाची चळवळ सुरु केली आणि अस्पृश्य वर्गाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले. अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनासाठी सत्याग्रह मोहीम राबवली. हरिजनांना समान मानवी हक्कांसाठी प्रोत्साहित केले.

४. पेरियार ई. व्ही. रामस्वामी यांची द्रविड चळवळ:

दक्षिणात्य राज्यात पेरियार यांनी ब्राह्मणवादी व्यवस्था आणि अंधश्रद्धा यांविरुद्ध "द्रविड कळघम" ही चळवळ चालवली. त्यांनी स्त्री-मुक्ती, आत्मसन्मान, आणि जातीभेद-विरोधी मूल्यांवर भर दिला.

५. दलित पँथर चळवळ (१९७०चे दशक):

स्थान: महाराष्ट्रात सुरु झालेली ही चळवळ,दलितांच्या आत्मसन्मानासाठी आणि त्यांच्या विरोधातील शोषणाच्या घटनांविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी दलित पँथर संघटनेची स्थापना झाली. साहित्य, कला, आणि सामाजिक क्षेत्राच्या माध्यमातून त्यांनी आपले आंदोलन पुढे नेले. २० व्या शतकात दलित समाजाने भेदभावविरुद्ध लढा दिला.

६. राममनोहर लोहिया यांचे योगदान:

लोहिया यांनी जातीय व्यवस्था आणि आर्थिक विषमतेविरुद्ध काम केले. "संपूर्ण क्रांती" ही त्यांची चळवळ संपूर्ण भारतातील बहुजन समाजासाठी प्रेरणादायी ठरली.

जागतिक स्तरावर जातीय विषमतेविरोधातील चळवळी:

१. **मार्टिन लूथर किंग जूनियर यांची वर्णद्वेषविरोधी चळवळ:** मार्टिन लूथर किंग यांनी अमेरिका आणि जगभरात वर्णद्वेषाविरुद्ध अहिंसक लढा दिला. त्यांचा "I Have a Dream" हा भाषण सर्वांना समानतेचे महत्त्व पटवून देणारा ऐतिहासिक दाखला आहे. १९६४ साली "सिव्हिल राईट्स अॅक्ट" यशस्वीरीत्या मंजूर केला.

२. **नेल्सन मंडेला आणि दक्षिण आफ्रिका:** नेल्सन मंडेलाच्या नेतृत्वाखाली "अपार्थाइड" विरुद्ध लढा चालवला गेला. नेल्सन मंडेलांनी अपार्थाइड (वर्णभेद धोरण) विरुद्ध अनेक दशके संघर्ष केला. १९९४ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेला बहुजाती लोकांसाठी समान हक्क प्राप्त करून दिले.

३. **माल्कम एक्स आणि ब्लॅक पँथर चळवळ (अमेरिका):** आफ्रिकन-अमेरिकन लोकांच्या स्वाभिमान, शिक्षण, आणि सामाजिक सक्षमता वाढविण्यासाठी ब्लॅक पँथर चळवळ उभारली गेली. आफ्रिकन-अमेरिकन नागरिकांसाठी मानवतेच्या दृष्टीने समान हक्क मिळवण्यासाठी मार्टिन लूथर किंग जूनियर यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ प्रसिद्ध आहे.

४. **रोहिंग्या संकट आणि UN चे प्रयत्न:** अलिकडच्या काळात जातीयतेवर आधारित शरणार्थी समस्या, जसे की रोहिंग्या मुस्लिमांचे अत्याचार याविरुद्ध जागतिक संघटनांनी एकत्र येऊन आवाज उठवला आहे.

जातीय विषमतेविरुद्ध चळवळींचे परिणाम:

१. कायद्यांची निर्मिती:

अनेक चळवळींमुळे देशात सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आले.

२. सामाजिक जागरूकता:

शिक्षण, साहित्य, आणि कला यांच्या माध्यमातून समाजातील मोठ्या गटाला आपल्या अधिकारांची जाणीव झाली.

३. आर्थिक उन्नती:

खालच्या जातींसाठी आर्थिक लाभाच्या योजना तयार केल्या गेल्या.

४. राजकीय प्रतिनिधित्व:

अनुसूचित जाती-जमातींना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळाला.

निष्कर्षः

जातीय विषमताविरोधात उभारलेल्या चळवळींनी भारतीय समाजाला सामाजिक न्यायाच्या मार्गावर आणले. मात्र, अद्यापही समानता संपूर्णपणे स्थापित झालेली नाही. या चळवळींनी प्रगतीचा मार्ग दाखवला असला, तरीही या समस्येवर मात करण्यासाठी व्यापक जागरूकता आणि सक्रिय प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. जातीय विषमता ही केवळ सामाजिक समस्या नाही, तर ती मानवी हक्कांच्या विरोधातील मोठं संकट आहे. जातीयतेला संपविणे ही व्यक्तिगत, राष्ट्रीय, आणि जागतिक जबाबदारी आहे. शिक्षण, कायदे, आणि चळवळींच्या माध्यमातून आपण ही विषमता संपवू शकतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या समानतेसाठी आणि प्रतिष्ठेसाठी एकजूट होणे हीच खरी मानवता आहे. जातीय विषमता ही व्यक्तिगत आणि सामाजिक प्रगतीमध्ये अडथळा आहे. मानवी हक्कांची कल्पना साकारण्यासाठी समानतेवर आधारित समता सुनिश्चित करणे अत्यावश्यक आहे. "प्रत्येक व्यक्तीची मानवी गरिमा आणि समान अधिकार हीच सत्य मानवतेची ओळख आहे."

संदर्भसूची:

1. "जातिव्यवस्थेचा उच्छेद" (Annihilation of Caste), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, थॅकर अँड कंपनी, मुंबई, १९३६ (पहिले प्रकाशन), पृष्ठ क्रमांक: ४५-७८ (जातीय विषमतेची ऐतिहासिक आणि तात्त्विक मुळे)
2. "महात्मा फुले: संघर्ष और विचार", धानंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६४, पृष्ठ क्रमांक: ९८-१२७ (महात्मा फुले यांचा सत्यशोधक समाज आणि त्यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान)
3. "भारतीय संविधानाचे अध्ययन" (Constitution of India - A Study), जी. सी. माथुर, लॉ कॉन्सेप्ट प्रकाशन, १९५६, पृष्ठ क्रमांक: ८७-११० (मानवी हक्कांसाठी समता आणि सामाजिक न्याय)
4. "जात आणि वर्गाचा संघर्ष" (Caste, Class, and Conflict), एम. एन. श्रीनिवास, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६०, पृष्ठ क्रमांक: १५६-१८० (जातीय व्यवस्थेचा आधुनिक काळातील अभ्यास)
5. "दलित चळवळ: मागील चार दशकांचा आढावा" (Dalit Movements in India), गेल ऑम्बेट, सेज पब्लिकेशन, १९९४, पृष्ठ क्रमांक: २०८-२४६ (आंबेडकर आणि दलित पँथर चळवळींचे योगदान)
6. "अपार्थाइडचा अंत: दक्षिण आफ्रिकेतील संघर्ष" (The End of Apartheid), जॉन बैरन, पेंग्विन रँडम हाऊस, १९९७, पृष्ठ क्रमांक: ११५-१३९ (नेल्सन मंडेला आणि जागतिक स्तरावरील जातीय संघर्ष)
7. "मानवी हक्क आणि त्यांचे आंतरराष्ट्रीय नियम" (International Human Rights Law), रिचर्ड मॅककार्थी, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००९, पृष्ठ क्रमांक: ६७-८९ (UDHR आणि जातीयविरोधी उपक्रम)
8. "दलित पँथर चळवळीचे घोषणापत्र" (Dalit Panther Manifesto), अनौपचारिक समूह लेखन, आंबेडकरी साहित्य समिती, १९७३, पृष्ठ क्रमांक: ५-१७ (जातीयविरोधी संघर्षाचे उद्दिष्ट)
9. "शिक्षण व सामाजिक परिवर्तन" (Education and Social Change), सावित्रीबाई फुले (पत्रे व अभिलेख), सत्यशोधक समाज प्रकाशन, १८९५, पृष्ठ क्रमांक: १२-३० (सर्वसमावेशक शिक्षणाचे महत्त्व)
10. "भारतामधील अनुसूचित जाती जमाती कायदे आणि त्यांचा परिणाम" (SC/ST Laws in India), पी. के. मल्लिक, यूनिव्हर्सल लॉ पब्लिशर्स, १९८९, पृष्ठ क्रमांक: ४५-८९ (१९८९ अधिनियमाचा सविस्तर आढावा)

मानवी हक्कांच्या संरक्षणात यूनोचे योगदान

प्रा. डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय परळी वै. ता. परळी जि. बीड.

प्रस्तावना:

विसाव्या शतकापासून मानवी हक्कांचा जोरदारपणे पुरस्कार केला जाऊ लागला आहे. मानवी हक्क आणि विकास यांचा जवळचा संबंध आहे. सामान्य जनतेत मानवी हक्कांबद्दल जागृती निर्माण करण्यासाठी विकासाकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. समाजातील सर्व घटकामध्ये स्वतःच्या हक्कांविषयी जाणीव निर्माण करणे यामध्ये विशेषतः स्त्री-पुरुष, विद्यार्थी, नोकरदार, व्यावसायिक, सर्व सामान्य नागरिक, शासनकर्ते, युवक, कामगार अशा सर्व समावेशक दृष्टीकोनातून मानवी हक्कांना समजून घेणे महत्वाचे ठरते. मानवी हक्कांबद्दल संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेपासूनच विशेष महत्व देण्यात येऊ लागले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदमध्ये मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्य याचा आग्रह धरण्यात आला असून त्याच्या स्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहण्याचा निर्धार व्यक्त करण्यात आला आहे, मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे प्रत्येक व्यक्तीला मणूष्यप्राणी या नात्याने हे हक्क नैसर्गिकरित्या प्राप्त झाले आहेत, म्हणून मानवी हक्कांशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला चांगल्या प्रकारचे जीवन जगणेही शक्य होणार नाही. अशा सर्व गोष्टींचा विचार करून यूनोच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी अधिकारांचा जाहीरनामा घोषित केला, संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जाहीरनाम्यामूळे मानव अधिकारांच्या संकल्पनेला जागतिक स्वरूप प्राप्त झाले. मानव अधिकार संरक्षणाची जाणीव जागतिक बनली. मानव अधिकारांचा प्रश्न हा केवळ एखाद्या राष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न राहिला नाही. जर एखादे राष्ट्र मानव अधिकारांचे उल्लंघन करित असेल तर त्या राष्ट्रावर यूनो दबाव आणू शकते, त्या राष्ट्राला बहिष्काराचा सामना करावा लागू शकतो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानव अधिकारांच्या संरक्षणाची जाणीव केवळ जागतिकच बनवली नाही तर त्या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी यंत्रणा विकसित केली. यूनोने मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी पुढील प्रमाणे पाऊले उचललेली दिसून येतात.

१) वर्णभेदाविरुद्ध यूनोचा लढा :-

वर्णभेद हा मानवी हक्कांच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा आहे. यूनोने स्थापनेबरोबरच वर्णभेदाविरुद्ध संघर्षाला प्रारंभ केला. वंशवादी धोरणाचा पुरस्कार करणाऱ्या देशांमध्ये दक्षिण अफ्रिका हा आघाडीवर होता. वर्णभेद हे १९४८ पासून दक्षिण अफ्रिकेतील शासनाचे अधिकृत धोरण होते. या धोरणा अंतर्गत मुठभर गोऱ्या इंग्रजांनी बहुसंख्य काळ्या दक्षिण अफ्रिकी जनतेला मूलभूत मानव अधिकारांपासून वंचित ठेवले होते. या लोकांना राजकारणात सहभागी होण्याचा अधिकार नव्हता. अनेक अन्यायी वर्णभेदांवर आधारित कायद्यांच्या वरवट्याखाली दक्षिण अफ्रिकी जनता भरडली जात होती. या विषयी सर्वात प्रथम तक्रार भारताने केली. त्यानंतर १९५० च्या दशकात आमसभेत मानव अधिकारावर झालेल्या चर्चेचे केंद्रस्थान दक्षिण अफ्रिकेचे वर्णभेदी धोरण होते. वर्णभेदावर आधारित धोरण मागे घेण्यासंबंधी दक्षिण अफ्रिकी सरकारला वेळोवेळी आवाहन करण्यात आले. दक्षिण अफ्रिकेत मानव, अधिकारांची होत असलेली पायमल्लीची चौकशी करण्यासाठी आमसभेकडून एका विशेष समितीची स्थापना करण्यात आली. १९७४ साली दक्षिण अफ्रिकेला आमसभेकडून तसेच संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्व महत्वाच्या समित्यांमधून वगळण्यात आले. १९७६ मध्ये यूनोच्या सुरक्षा परिषदेने दक्षिण अफ्रिकेविरुद्ध बहिष्काराची घोषणा केली. मानव अधिकारांच्या उल्लंघनासाठी एखाद्या राष्ट्रावर बहिष्कार टाकण्याचा यूनोकडून केला गेलेला हा प्रथम प्रयत्न होता. यामुळे दक्षिण अफ्रिकेतील वंशवादी धोरणाविरुद्ध आंतरराष्ट्रीय जनमत तयार होण्यास मदत झाली.

२) यूनोच्या मानव अधिकार आयोगाची भूमिका :

यूनोतर्फे स्थापन करण्यात आलेला मानव अधिकार आयोग आणि महिला अधिकार आयोगाकडून मानव अधिकारांच्या संरक्षणाच्या क्षेत्रात भरीव कार्य होत आहे. मानव अधिकार आयोगाची स्थापना १९४६ मध्ये करण्यात आली या आयोगाची सदस्य संख्या ५३ आहे. मानव अधिकार आयोगाकडून दरवर्षी मानव अधिकारांचे संरक्षण,

नागरी स्वातंत्र्य महिला आणि अल्पसंख्याकांचे अधिकार यावर अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. यूनोच्या सदस्य राष्ट्रांमधील मानव अधिकार संरक्षणाच्या परिस्थितीवर देखरेख करण्याचे, मानव अधिकारांच्या संरक्षणाविषयी जागरूकता निर्माण करण्याचे, या अधिकारां विषयी राष्ट्रांना संवेदनशील बनविण्याचे कार्य मानव अधिकार आयोगाद्वारे होते. अल्पसंख्याक महिला लहान मूले, युद्ध कैंदी यांच्या अधिकारांविषयी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागरूकता निर्माण करण्यात आणि त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यात मानव अधिकार आयोगाने मोलाचे योगदान दिले आहे. मानव अधिकार आयोगाने आपल्या कार्यात मदतीसाठी अनेक समित्या, उपसमित्या यांची निर्मिती केली आहे.

३) यूनोकडून मानव अधिकारांच्या रक्षणासाठी मानवतावादी हस्तक्षेप:

आंतरराष्ट्रीय समुदायात प्रत्येक राष्ट्र जरी सार्वभौम असले तरी आपल्या नागरीकांच्या मूलभूत मानव अधिकारांची पायमल्ली करण्याचे अनियंत्रित स्वातंत्र त्या राष्ट्राला नाही. लष्करी हुकुमशाही, वांशिक हिंसाचार, धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद आणि मूलतत्त्ववाद, दहशतवाद इत्यादी घटनांमधून एखाद्या राष्ट्रामध्ये जर मानवी अधिकारांचे उल्लंघन होत असेल तर इतर राष्ट्रांना हस्तक्षेप करून तसे उल्लंघन थांबविण्याची प्रथा १९ व्या शतकापासून चालत आली आहे. यूरोपच्या इतिहासात याची अनेक उदाहरणे आपल्याला दिसून येतात. अॅटोमन साम्राज्यात ग्रीक लोकांचा होणारा अमानुष छळ थांबविण्यासाठी १८२७ मध्ये इंग्लंड, फ्रांस व रशिया या राष्ट्रांनी हस्तक्षेप केला होता. सिरियासारख्या इस्लामिक राष्ट्रामध्ये ख्रिस्ती धर्मीयांवर होणारे अत्याचार थांबविण्यासाठी १८६० साली यूरोपीयन राष्ट्रांनी सिरियामध्ये हस्तक्षेप केला होता.

४) मानव अधिकारांच्या अंमलबजावणीत आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालयांचे योगदान :

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी होत असलेल्या प्रयत्नांमध्ये आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालयाची स्थापना ही अतिशय महत्त्वाची घटना आहे. आज अनेक राष्ट्रांमधून वांशिक संघर्ष, अंतर्गत यादवी युद्ध यामधून मोठ्या प्रमाणावर मानवी अधिकारांचे उल्लंघन होत आहे. अल्पसंख्याक व महिलांवरील अत्याचार वाढले आहेत. लष्करी कारवाई दरम्यान निरपराध नागरीकांवर हल्ले करणे युद्ध कैंदीयांना अमानवी वागणूक देणे या प्रकारात वाढ झालेली दिसते. अंमली पदार्थांच्या तस्करी सारख्या आंतरराष्ट्रीय गुन्ह्यांमधून मानव अधिकारांचे उल्लंघन होत आहे. या सर्व घटनांमध्ये दोषी असणाऱ्या व्यक्तीवर खटला चालवून त्यांना शिक्षा करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालय अस्तित्वात नव्हते. विश्व न्यायालयात केवळ राष्ट्रांवर खटला चालविला जातो व्यक्तीवर नाही. परिणामी आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारीशी संबंधित व्यक्तीवर खटला चालवून मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र न्यायालयाची गरज होती. ही गरज आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालयाच्या रूपाने पूर्ण झाली आहे.

सारांश :-

अशाप्रकारे मानव अधिकारांच्या संरक्षणात संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे योगदान असलेले दिसून येते. मानव अधिकारांविषयीचे अज्ञान दूर व्हावे याकरिता यूनो कडून सदस्य राष्ट्रांना चर्चासत्रे कार्यशाळा, अहवाल, प्रकाशने यांच्या माध्यमातून माहिती पुरविली जाते. यूनोच्या मानव अधिकार आयोगाकडून प्रत्येक सदस्य राष्ट्रांमधील मानव अधिकारांच्या दर्जाविषयी अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी आवश्यक सहकार्य व साधन सामुग्री सभासद राष्ट्रांना पुरविले जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतील कोणत्याही विषयावर खुली चर्चा महासभेत होते. तसेच सुरक्षा परिषदेच्या वार्षिक अहवालावरही चर्चा होते. साहजिकच संयुक्त राष्ट्रांच्या सामूहीक हिताशी संबंधित व सर्वच मानव जातीच्या हिताशी संबंधित मानवी हक्क पर्यावरण वंशवाद, दहशतवाद, अण्वस्त्रांचा प्रसार यावर चर्चा होवून ठराव होतात.

संदर्भ सुची :-

१) डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च २०१०.

२) प्राचार्य डॉ. व्ही. वाय. जाधव, संयुक्त राष्ट्र संघटना, अथर्व पब्लिकेशन

३) डॉ. सोनाली सिंह, संयुक्त राष्ट्र संघ और मानवाधिकार—एक समिक्षा

४) www.ungeneva.org.

५) र. घ. वराडकर, भारतीय राज्यघटना, मानवी हक्क आणि माहिती अधिकार कायदा, निराली प्रकाशन.

पर्यावरणीय समस्या आणि मानवी हक्क

श्रीमती रतन अंबादास कराड

एम. ए. बी. एड.

जिल्हा परिषद हायस्कूल हदगाव ता. हदगाव जि. नांदेड

अलिकडच्या दशकांमध्ये पर्यावरणीय समस्या आणि मानवी हक्क यांच्यातील संबंध अधिकाधिक स्पष्ट झाले आहेत. पर्यावरणाच्या न्हासामुळे अनेकदा मूलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते, कारण त्याचा थेट परिणाम आरोग्य, उपजीविका आणि नैसर्गिक संसाधनांवर होतो. नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण आणि प्रदूषण ही दोन महत्त्वाची क्षेत्रे जिथे ही परस्परसंवाद महत्त्वपूर्ण आहे.

नैसर्गिक संसाधने आणि मानवी हक्कांचे शोषण

नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण आर्थिक विकास आणि औद्योगिकीकरणाद्वारे केले जाते, परंतु ते पर्यावरण आणि मानवी हक्क या दोन्हींसाठी महत्त्वपूर्ण किंमतीला येते. जेव्हा जंगले तोडली जातात, नद्या वळवल्या जातात किंवा जमिनीचे उत्खनन केले जाते, तेव्हा समुदाय ज्यांच्यावर अवलंबून असतात त्या परिसंस्था विस्कळीत होतात, ज्यामुळे व्यापक मानवी दुःख होते.

1. जमिनीचे विस्थापन: मोठ्या प्रमाणावर खाणकाम, जंगलतोड आणि धरणे बांधल्यामुळे अनेकदा स्थानिक आणि ग्रामीण समुदायांना त्यांच्या वडिलोपार्जित जमिनी काढून टाकल्या जातात. उदाहरणार्थ, ऍम्बेड्जॉनमधील जंगलतोडीमुळे असंख्य आदिवासी जमाती विस्थापित झाल्या आहेत, त्यांची घरे, संस्कृती आणि उपजीविका हिरावून घेतली आहे. हे आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार अधिवेशनांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे निवास, संस्कृती आणि स्वयं-निर्णयाच्या अधिकारांचे उल्लंघन करते.

2. उपजीविकेचे नुकसान: नैसर्गिक संसाधने, जसे की पाणी किंवा सुपीक जमीन, शेती आणि मासेमारीची उपजीविका कमी करते. उप-सहारा आफ्रिकेसारख्या प्रदेशात, जलस्रोतांच्या अतिशोषणामुळे अनेक समुदाय गरिबी आणि उपासमारीला बळी पडले आहेत. हे त्यांच्या अन्न हक्कांचे आणि पुरेशा जीवनमानाचे उल्लंघन करते.

3. संसाधन युद्धे: काही प्रकरणांमध्ये, संसाधनांच्या स्पर्धेमुळे हिंसक संघर्ष होतात. खनिजे, तेल किंवा जंगले यांच्यावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणारी राष्ट्रे किंवा कॉर्पोरेशन युद्धाला चालना देणारी परिस्थिती निर्माण करू शकतात. या संघर्षांमुळे अनेकदा जीवितहानी, विस्थापन आणि मानवी हक्कांचा गैरवापर होतो, जसे की काँगोच्या लोकशाही प्रजासत्ताकाच्या खनिज संपत्तीवर सुरू असलेल्या संघर्षांमध्ये दिसून येते.

4. पर्यावरणीय वंशवाद: शोषण हे बहुधा उपेक्षित समुदायांमध्ये केंद्रित असते. श्रीमंत राष्ट्रे किंवा प्रदेश गरीब, कमी विकसित भागांमधून संसाधने काढतात, पर्यावरणीय आणि आर्थिक असमानतेचे चक्र कायम ठेवतात. यामुळे या समुदायांना त्यांचा न्याय्य विकासाचा अधिकार नाकारला जातो. नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण शाश्वत विकासाचे महत्त्व अधोरेखित करते. मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सरकार आणि कॉर्पोरेशनने समुदायाची संमती, वाजवी संसाधनांची वाटणी आणि पर्यावरण संवर्धनाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

प्रदूषण आणि मानवी हक्क

प्रदूषण, मग ते हवा, पाणी, माती किंवा ध्वनी असो, मानवी हक्कांसाठी एक महत्त्वपूर्ण धोका आहे. पर्यावरणीय प्रदूषण दरवर्षी लाखो अकाली मृत्यूसाठी जबाबदार आहे आणि मानवी आरोग्य, कल्याण आणि प्रतिष्ठेवर दीर्घकालीन परिणाम आहेत.

1. वायू प्रदूषण आणि आरोग्याचा हक्क:

वायू प्रदूषण हे जागतिक स्तरावर सर्वात गंभीर पर्यावरणीय आव्हानांपैकी एक आहे, ज्यामध्ये उद्योग, वाहने आणि जीवाश्म इंधने जळत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते, वायू प्रदूषणामुळे दरवर्षी 7 दशलक्ष अकाली मृत्यू होतात. प्रदूषित हवेमुळे श्वासोच्छ्वासाचे आजार, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी स्थिती आणि कर्करोग होतो, ज्यामुळे आरोग्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन होते.

असुरक्षित गट, जसे की मुले आणि वृद्ध, असमानतेने प्रभावित होतात. उदाहरणार्थ, भारतातील दिल्ली सारख्या वायू प्रदूषणाची उच्च पातळी असलेल्या शहरी भागात सार्वजनिक आरोग्य संकटांचा सामना करावा लागतो, जेथे नागरिक स्वच्छ हवेचा श्वास घेण्याचा त्यांचा हक्क बजावू शकत नाहीत.

2. जलप्रदूषण आणि स्वच्छ पाण्याचा अधिकार:

स्वच्छ पाण्याचा वापर हा संयुक्त राष्ट्रांनी मान्य केलेला मूलभूत मानवी हक्क आहे. तथापि, औद्योगिक कचरा, शेतीचे वाहून जाणारे जलप्रदूषण आणि प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी लाखो लोकांसाठी स्वच्छ पाणी अगम्य बनवते. बांगलादेशासारख्या देशांमध्ये, जलस्रोतांमध्ये आर्सेनिक दूषित झाल्यामुळे गंभीर आरोग्य समस्या निर्माण झाल्या आहेत, ज्यामुळे सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याच्या आणि आरोग्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन झाले आहे.

याव्यतिरिक्त, प्रदूषित जलस्रोत परिसंस्थेमध्ये व्यत्यय आणतात, ज्यामुळे मासेमारी समुदाय आणि त्यांच्या उपजीविकेवर परिणाम होतो. यामुळे त्यांच्या कामाच्या अधिकारावर आणि सभ्य राहणीमानावर प्रश्न निर्माण होतात.

3. ध्वनी प्रदूषण आणि मानसिक आरोग्य:

अनेकदा दुर्लक्ष केले जात असले तरी, ध्वनी प्रदूषण मानवी हक्कांवर लक्षणीय परिणाम करते. शहरी भाग, कारखाने आणि वाहतूक व्यवस्थेतील सततच्या आवाजामुळे तणाव, झोपेचे विकार आणि उत्पादकता कमी होते. हे आरोग्य आणि कल्याणाच्या अधिकाराशी तडजोड करते, विशेषतः गर्दीच्या शहरी वातावरणातील रहिवाशांसाठी.

4. प्रदूषण संकट म्हणून हवामान बदल:

हरितगृह वायू उत्सर्जनामुळे होणारे हवामान बदल हा प्रदूषणाचा सर्वात दूरगामी प्रकार आहे. समुद्राची वाढती पातळी, हवामानातील तीव्र घटना आणि वाळवंटीकरण यामुळे केवळ पर्यावरणालाच हानी पोहोचत नाही तर लाखो लोकांना विस्थापित होण्यास भाग पाडले जाते. हे हवामान निर्वासित त्यांची घरे, उपजीविका आणि सांस्कृतिक ओळख गमावतात, त्यांच्या निवास, अन्न आणि स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारांचे उल्लंघन करतात.

मानवी हक्कांना पर्यावरणीय न्यायाशी जोडणे

मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करणे महत्वाचे आहे. पर्यावरणाचा ऱ्हास कमी करणे आणि नैसर्गिक संसाधनांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करणे हे सरकार, कॉर्पोरेशन आणि व्यक्तींची सामूहिक जबाबदारी आहे.

1. **कायदे आणि धोरणे मजबूत करणे:** राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय फ्रेमवर्कने पर्यावरण संरक्षणास मानवी हक्कांशी जोडले पाहिजे. उदाहरणार्थ, हवामान बदलावरील पॅरिस कराराचा उद्देश असुरक्षित लोकसंख्येवर असमानतेने परिणाम करणाऱ्या असमानतेला संबोधित करताना ग्लोबल वार्मिंग मर्यादित करणे आहे.

2. **समुदाय सहभाग:** स्थानिक समुदाय, विशेषतः स्थानिक गट, संसाधनांचा वापर आणि विकासाशी संबंधित निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असणे आवश्यक आहे. शाश्वत आणि हक्क-आधारित पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी त्यांचे ज्ञान आणि संमती महत्त्वपूर्ण आहे.

3. **कॉर्पोरेट उत्तरदायित्व:** कॉर्पोरेशनने शाश्वत पद्धतींचा अवलंब केला पाहिजे, पर्यावरणीय नियमांचे पालन केले पाहिजे आणि त्यांच्या कार्यात मानवी हक्कांचा आदर केला पाहिजे. पर्यावरण, सामाजिक आणि प्रशासन (ESG) निकषांसारखे उपक्रम व्यवसायांना नैतिक पद्धतींकडे मार्गदर्शन करण्यास मदत करू शकतात.

4. **जागरूकता वाढवणे:** व्यक्ती आणि समुदायांना पर्यावरणीय समस्या आणि मानवाधिकार यांच्यातील दुव्यांबद्दल शिक्षित करणे वकिली आणि कृतीला प्रोत्साहन देते. ज्या लोकांना हे कनेक्शन समजतात ते सरकार आणि कॉर्पोरेशनला जबाबदार धरण्याची अधिक शक्यता असते.

निष्कर्ष

पर्यावरणीय समस्या आणि मानवाधिकार यांचा एकमेकांशी खोलवर संबंध आहे. नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण आणि प्रदूषण केवळ पर्यावरणालाच हानी पोहोचवत नाही तर आरोग्य, पाणी, घर आणि सन्मान या मूलभूत अधिकारांचेही उल्लंघन करते. या आव्हानांना संबोधित करण्यासाठी शाश्वतता, समानता आणि न्याय यांना प्राधान्य देण्यासाठी सामूहिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचे मानवी हक्कांचे परिणाम ओळखून, आम्ही अशा भविष्यासाठी कार्य करू शकतो जे लोक आणि ग्रह दोघांचेही संरक्षण करेल.

संदर्भ

- 1] संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP)
- 2] "पर्यावरण हक्क हे मानवी हक्क आहेत."-<https://www.unep.org>जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)
- 3] "वायू प्रदूषण: आरोग्यावर परिणाम."-<https://www.who.int>उच्चायुक्तांचे संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार कार्यालय (OHCHR)
- 4] "हवामान बदल आणि मानवी हक्क."-<https://www.ohchr.org>एम्नेस्टी इंटरनॅशनल
- 5] "मानवी हक्क आणि पर्यावरण संरक्षण."-<https://www.amnesty.org>जागतिक संसाधन संस्था (WRI)
- 6] "नैसर्गिक संसाधन अधिकार आणि पर्यावरण न्याय."-<https://www.wri.org>संयुक्त राष्ट्र महासभा (UNGA)
- 7] ठराव 64/292: "पाणी आणि स्वच्छतेचा मानवी हक्क."-<https://www.un.org>इंटर गव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC)
- 8] हवामान बदल आणि त्याचे परिणाम यावरील अहवाल.-<https://www.ipcc.ch>पर्यावरण संरक्षण एजन्सी (EPA)
- 9] "ध्वनी प्रदूषण आणि आरोग्यावर परिणाम."-<https://www.epa.gov>

मानवी हक्क

Rathod Kaveri Govind

Assisant Professor

प्रस्तावना:-

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने जन्मापासून स्वाभाविकपणे प्राप्त होणारे हक्क म्हणजे मानवी हक्क होय. मानवी हक्क हे मानवाच्या व्यक्ती महत्वाचा अविभाज्य भाग असतात. ते मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तीमहत्वाशी निगडित झालेले असतात. काही झाले तरी मानवी हक्कांना आपण आपल्यापासून वेगळे करू शकत नाही. मानवी हक्कांमध्ये अंतर्भूत होणारे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादी होत. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत व हे हक्क आपण सर्वांना प्राप्त झालेले आहेत.

विसाव्या शतकापासून मानवी हक्कांच्या संकल्पनेचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४८ साली मानवी क्रूरतेला आळा घालण्यासाठी 'मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून मानवी हक्कांचे संरक्षण, जतन व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. माणूस म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जागतिक स्तरावर जे हक्क मिळावयास पाहिजे, त्याची एक विशेष यादी त्यांनी तयार केली. हा दस्तऐवज म्हणजे मानवी हक्क प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले व महत्त्वपूर्ण पाऊल होय. अर्थात दुसऱ्या महायुद्धानंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती होण्यास प्रारंभ झाला.

हक्क म्हणजे काय ?

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समाजाचा घटक या नात्यानेच आपले जीवन जगत असतो. मानवी जीवनाच्या अनेक गरजा असतात व व्यक्तीला समाजात राहूनच या गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. मानवाच्या समाजातील वास्तव्यामुळेच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते. अर्थात मानवाच्या वर्तनावर काही निर्बंध घातले जातात. पण असे निर्बंध असले तरी व्यक्तीची प्रगती व्हावी म्हणूनच हक्काची गरज निर्माण होते, म्हणून हक्क म्हणजे व्यक्तीला तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी समाज व राज्य यांनी प्राप्त करून दिलेली संधी होय, असे हक्काचे वर्णन केले जाते.

हक्काची व्याख्या :

काही राजकीय व समाजशास्त्रीय विचारवंतांनी हक्काची व्याख्या केलेली आहे ती पुढील प्रमाणे :-

प्रा. हेरॉल्ड लास्की :-

“हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्या शिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही”.

प्रा. बोझाके:-

“आपण ज्या समाजाचे घटक असतो, त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत”.

हक्काचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये :-

हक्काचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे हक्काची निर्मिती ही समाजातच होत असते. सामाजिक जीवनात होणाऱ्या परिवर्तनाबरोबर हक्काचे स्वरूपही बदलत जाते. हक्काची निर्मिती समाजात होत असली तरी त्यांना राज्याची मान्यता मिळणे ही गोष्ट तितकीच महत्वाची असते. अर्थात राज्य हक्काची निर्मिती करत नाही. हक्काबरोबर कर्तव्य ही उद्याला येतात. हक्क आणि कर्तव्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. थोडक्यात, हक्क व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे आणि समाज व राज्य त्यांना ही संधी मिळवून देतात.

मानवी हक्क- अर्थ व स्वरूप :-

मानवी हक्क हे माणसाशी निगडित असतात. आपले जीवन किमान सुखाने व आनंददायीपणे जगण्याच्या आपल्या नैतिक मागणी प्रति हे हक्क नैतिक हमी देण्याचे काम करतात. संकल्पनात्मक परिभाषेत 'मानवी हक्क' हे 'हक्क' या संकल्पनेतून निर्माण झाले आहे. हक्क या संकल्पनेत शुद्धता, सद्गुण, निष्कपटपणा किंवा भोळेपणा हे अर्थ अंतर्भूत आहे. हक्क या संकल्पनेचा वापर फायदा मिळणे व त्यासाठी लायक असणे या अर्थानेही केला जातो.

18 व्या शतकात मात्र 'मानवाचे हक्क' या संकल्पनेसाठी नैसर्गिक, स्वभाविक अदेय आणि अनिर्धारित इत्यादी शब्दाचा वापर केला जात होता. कारण प्रत्यक्षवादी किंवा सकारात्मक कायद्यापेक्षा मानवी हक्काचे अस्तित्व स्वतंत्र आहे व ही मानवी हक्काची संकल्पना पुढे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 1948 च्या मानवी हक्काचा जाहीरनामा यात उपयोगात आणली होती.

मानवी हक्काची व्याख्या :-

सर्व मानवांना नैसर्गिक हक्क असतात. त्यांचे हक्क स्वतःकडून, संबंधित राष्ट्राकडून संरक्षित केले गेले पाहिजेत. मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क जे सर्व माणसांना असतात आणि जे वेगळे करता येत नाहीत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने 1948 साली मानवी हक्काचा जागतिक जाहीरनामा प्रस्तुत केला आणि मानवतेच्या विविध प्रश्नावर करारनामे केले. या करारनाम्यांना सभासद राष्ट्रांनी मंजुरी देऊन या करारनाम्याशी प्रतिबंध व्हावे यासाठी राष्ट्रसंघ प्रयत्नशील आहे. राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतर मानवी हक्कांना औपचारिक व वैश्विक स्वरूप प्राप्त झाले.

मानवी हक्काचा उल्लेख काही वेळेला पायाभूत हक्क, मूलभूत हक्क नैसर्गिक हक्क आणि स्वाभाविक हक्क या सज्ञानी देखील केला जातो. मानवी हक्क हे मूलभूत हक्काप्रमाणे अत्यंत महत्वाचे, पवित्र, सनातन व अलौकिक स्वरूपाचे असतात. काही तज्ञांच्या मते, मानवी हक्क हे सर्व नागरिकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभाविक स्वरूपाचे ठरतात.

मानवी हक्क संकल्पनेची व्याख्या पुढील वेगवेगळ्या प्रकारे करण्यात आली आहे.

जी. पी.एस.सिरोही :-

“भारतीय गुन्हेगारी शास्त्रज्ञ सिरोही यांच्या मते, “मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी व्यक्तीच्या जीवनाशी आणि स्वातंत्र्याशी निगडित असून सर्व संस्थाद्वारे आणि संयुक्त राष्ट्रसंघासहित सर्व राष्ट्रांच्या कायद्यामार्फत त्यांना संरक्षण प्रदान करण्यात आले पाहिजे”. “मानवी हक्क म्हणजे, असे सर्व हक्क जे प्रत्येकास निसर्गतः मिळालेले असतात. ज्यांच्या शिवाय आपण माणूस म्हणून जगू शकत नाही”.

1993 सालचा मानवी हक्क संरक्षण कायदा:-

भारतातील १९९३ सालच्या मानवी संरक्षण कायद्यानुसार, मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी जीव, मानवी स्वातंत्र्य मानवी समानता व मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित असतात. भारताच्या राज्यघटनेने त्यांच्या अंमलबजावणीची नुसतीच खात्री दिली नाही तर त्यांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय करारानुसार, भारतीय राज्यघटनेत करून त्यांची अंमलबजावणी भारतातील न्यायालयाकडे सोपवली आहे". "मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होणे होय".

मानवी हक्काचा इतिहास :-

अनेक मानवी संस्कृतींना विविध स्वरूपामध्ये हक्काच्या संकल्पनेचे आकलन झाले आणि त्यासंकल्पनाचा अर्थ लावण्यात आला. हक्काविषयीच्या संकल्पनाचा बायबल, प्राचीन ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये विकास झाला. इतिहासकालीन डरचा राजा, डर नम्मू यांने ख्रिस्तपूर्व 2050 च्या कालखंडामध्ये कायदेविषयक संहिता निर्माण केली. ही संहिता निर्वोवादपणे पहिली कायदेविषयक संहिता आहे. अशाप्रकारे जतन केलेल्या दस्तऐवजाचे हमुराबी(सी.ए ख्रिस्त पूर्व 1780) संहिता हे एक उत्तम उदाहरण आहे. मानवी हक्क व त्याचे जतन, या कल्पना प्रत्यक्षात जरी विसाव्या शतकात व विशेषता दुसऱ्या महायुद्धानंतर साकार झाल्या असल्या तरी मानवी हक्काच्या संकल्पनाचा उल्लेख अगदी प्राचीन काळापासून आढळतो. मानवी हक्काचा इतिहास पुढील तीन कालखंडातून अभ्यासता येईल.

1. प्राचीन कालखंड
2. मध्ययुगीन कालखंड
3. आधुनिक कालखंड

या तिन्ही कालखंडाचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे :-

1. प्राचीन कालखंड:-

मानवी हक्काच्या अभ्यासकांच्या मते, मानवी हक्काची संकल्पना प्राचीन काळातील ग्रीक नगर राज्य इतकीच जुनी आहे. पण ग्रीक व रोमन परंपरेपूर्वी म्हणजे ख्रिस्त पूर्व काळापासून मानवी हक्काचा अंतर्भाव केलेला दिसतो. प्राचीन कालखंडातील मानवी हक्काच्या इतिहासात पुढील विभागानुसार स्पष्टीकरण पाहणे आवश्यक ठरते.

ख्रिस्तपूर्व परंपरा :-

पार्शियन (इराण) साम्राज्यांने सम्राट सायरसच्या राजवटीमध्ये ख्रिस्त पूर्व सहाव्या शतकात मानवी हक्काचे अभूतपूर्व तत्वे प्रस्थापित केली. ख्रिस्त पूर्व 539 मध्ये राजाने बबिलानवर विजय मिळविला आणि आपल्या विजयानंतर त्याने सायरस वृत्तचिंती काढली असे सन १८७९ मध्ये शोधून काढण्यात आले. आज ही वृत्तचिंती मानवी हक्काचा पहिला दस्तऐवज म्हणून ओळखला जातो. या वृत्तचिंतीने गुलामगिरी नष्ट केली आणि त्यावेळी पार्शियन राज्यकर्त्यांचे सर्व राजवाडे पगारी मंजुराकडून बांधण्यात आले. सायरसने यहूदी धर्माच्या अनुयायांना गुलामगिरीतून मुक्त केले व त्यांना पुन्हा त्यांच्या भूमीवर स्थलांतर करण्यास परवानगी दिली.

सम्राट अशोकची राजवट:-

तीन शतकानंतर प्राचीन भारतातील मौर्य साम्राज्यांनी ख्रिस्त पूर्व तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोकाच्या राजवटीमध्ये नागरी हक्काची अभूतपूर्व तत्वे प्रस्थापित केली. सम्राट अशोकाने ख्रिस्त पूर्व 265 मध्ये कलिंगावर स्वारी करून पाशवी विजय मिळविला. पण त्याच्या या कृत्याचा त्याला पश्चाताप झाला. परिणामी, त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. आपल्या राजवटीमध्ये त्यांनी अहिंसेचे अधिकृत धोरण राबविले. सर्व पंथ आणि धर्माची सहिष्णुता राखणे, पालकांच्या आज्ञेचे पालन करणे, गुरुजनांचा आदर राखणे, सर्वांशी माणुसकीने आणि प्रेमाने वागणे अशी मुख्य तत्वे लागू केली. या सुधारणा सम्राट अशोकाच्या आज्ञापत्रांमध्ये वर्णन करण्यात आले आहेत. पुढे अशोक स्तंभावरही त्या कोरल्या.

ख्रिस्त पूर्वकाळात हक्क व कर्तव्य बहुधा धार्मिक तत्वावर पार पाडली जात असत. देवाने मानवाची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे सर्व मानव समान आहेत. अशी हक्का विषयीची मर्यादित जाणीव या काळात करून दिल्याचे दिसते.

ग्रीक परंपरा :-

पाश्चात्य विचारसरणीतील अभिजात परंपरांचा उगम ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीमध्ये आढळतो. ग्रीक रोमन तत्त्ववेत्त्याने मांडलेल्या नैसर्गिक कायद्याच्या सिद्धांतामध्ये मानवी हक्काच्या आधुनिक विचारांचे बीज सापडते.

सॉक्रेटिस आणि प्लेटोच्या ग्रीक परंपरेनुसार विश्वाचे स्वाभाविक आदेश ज्या कायद्यात प्रतिबिंबित होतात, अशा कायद्याला नैसर्गिक कायदा असे म्हणतात. याचा अर्थ प्रामुख्याने निसर्गावर नियंत्रण ठेवणारे देवी इच्छा असा होतो. याचे अभिजात उदाहरण ग्रीक साहित्यामध्ये आढळते. ते असे - ग्रीक नाटक "अँटीगॉन" यात मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्क असल्याचा उल्लेख सापडतो. अँटीगॉनचा भाऊ ग्रीक राजाच्या विरोधी बंड करतो व त्यात तो मारला जातो. राजा त्याच्या दफनविधी वर बंदी घालतो. परंतु ती त्याचा आदेश धुडकावून लावते व भावाचे दफन करते. राजाज्ञा मोडल्याबद्दल तिला अटक केली असता, स्वतःच्या वर्तनाचे समर्थन करताना ती म्हणते की, तिने दैविक कायद्यानुसार कृती केलेली आहे व अशा कायद्याचे उल्लंघन प्रत्यक्ष राजा सुद्धा करू शकत नाही. याचा अर्थ असा की, मनुष्य मेल्यानंतर त्याचे दफन करणे हा त्याचा नैसर्गिक हक्क असून राजा सुद्धा तो नाकारू शकत नाही.

कालांतराने ग्रीक नगर राज्यातील नागरिकांना काही मूलभूत हक्क अधिकार प्रदान करण्यात आले होते ते पुढील प्रमाणे :-

2. भाषण स्वातंत्र्याचा हक्क
3. कायद्यासमोर सर्व समान असल्याचा हक्क
4. सर्वांना समान आदर दर्शविण्याचा हक्क

तथापि हे हक्क स्त्रिया आणि गुलामांना देण्यास नकार दिला गेला.

ब) मध्ययुगीन कालखंड :-

मध्ययुगामध्ये स्वाभाविक कायद्याच्या सिद्धांताची दैवी तत्वावर पुनर्रचना करण्यात आली. या कालावधीमध्ये ख्रिस्ती ईश्वरासंबंधी परंपराचा प्रमाण स्पष्टपणे दिसून येतो. मध्ययुगातील तत्त्वज्ञ यांनी नैसर्गिक कायद्याची संकल्पना ही सर्वश्रेष्ठ असल्याचे प्रतिपादन केले. कायद्याद्वारे हित साधले गेले आणि

त्याचे अनुसरण केले पाहिजे. वाईट गोष्टी टाळल्या गेल्या पाहिजेत हा कायद्याचा प्राथमिक हेतू आहे. स्वाभाविक कायद्याचा सर्व नियमाचा हा पाया आहे.

“कायदा म्हणजे हेतूशी संबंधित मानवी वर्तणुकीच्या नियम आणि आदर्श होय”. त्यामध्ये शाश्वत कायदा, स्वाभाविक कायदा, मानवी कायदा आणि दैवी कायदा यांचा समावेश आहे. शाश्वत कायदा दैवी हेतू दर्शवितो. समाजात मानवी वर्तणुकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मानवाने तयार केलेले कायदे म्हणजे मानवी कायदे आणि ईश्वरी इच्छेचा व चमत्कारातून मानवाशी संपर्क साधून देण्यात आलेला दैवी आदेश म्हणजे दैवी कायदे होय. दैवी कायद्याची चर्चेच्या संस्थेमार्फत लोकांना जाणीव करून देण्यात आली म्हणून चर्चेचे स्थान हे राज्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे. भौतिक स्वार्थामुळे माणूस देवाला विसरतो आणि गरिबाकडे दुर्लक्ष करतो. म्हणून तो असा युक्तिवाद करतात की, प्रत्येकास मालमतेचा हक्क असतात आणि अशी मालमता निर्माण करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. अर्थात जेव्हा चर्चेच्या संस्थेचे राज्यावर नियंत्रण असेल या महत्त्वाच्या योगदाना व्यतिरिक्त, हल्लीचे मानवी हक्क आणि भूतकालीन स्वाभाविक हक्क यामध्ये मूलभूत भेद आहेत. हक्काची ही कल्पना अत्यंत धार्मिक आहे.

आधुनिक कालखंड:-

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर मध्यम पातळीवर मानवी हक्काचे सार्वभौमिकरण करण्याचे प्रयत्न करारानुसार झाले होते, पण ती यशस्वी होऊ शकली नाही. त्या वेळची सुसभ्या किंवा सुसंस्कृत जगाची न्यायिक सदसदविवेकबुद्धी ही मोठ्या प्रमाणात राज्याद्वारे केल्या जाणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध व्यक्तीच्या हक्काचे जतन करण्याच्या बाजूने होती. व्यक्तीचे तिचे स्वतःच्या राज्याकडून होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संरक्षण केले पाहिजे, यासाठी आंतरराष्ट्रीय कायदा संस्थेच्या सभासदांनी मानवी हक्काचे जतन करण्यासाठी काही उपाय सुचविणे प्रारंभ केला. या संस्थेचे सभासद युरोप, अमेरिका आणि आशिया खंडातील विविध राष्ट्रांत विखरलेले होते. त्यांनी मानवी हक्काचे जतन करण्याबाबत प्रत्येक राष्ट्राच्या सहा कलमी कार्यक्रमाचा स्वीकार केला.

ही सहा कलमे खालील प्रमाणे:-

प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य व मालमता बाबत समान हक्कास मान्यता देण्यात येईल. त्यामध्ये राष्ट्रीयता लिंग, वंश, भाषा व धर्म असा भेद असणार नाही. नागरिकांच्या समान हक्काचे जतन केले जाईल.

प्रत्येक व्यक्तीच्या सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील मुक्त श्रद्धा धर्म व विश्वास यानुसार केल्या जाणाऱ्या आचरणास मान्यता दिली जाईल. प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या आवडीची भाषा व त्या भाषेचा शिक्षण घेण्याचा अधिकार मान्य केला जाईल. कोणत्याही राष्ट्राच्या नागरिकांमध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात सार्वजनिक व खाजगी ठिकाणी लिंग, वंश, भाषा किंवा धर्म या आधारे भेद करण्याच्या अधिकारास मान्यता देण्यात येईल. राष्ट्राच्या जनतेत समानतेचा विचार करताना ही समानता नावापूर्ती असता उपयोगी नाही, तर ती परिणामकारक असली पाहिजे.

स्वतःच्या सर्वसामान्य कायद्याच्या आधाराशिवाय कोणत्याही राष्ट्राला लिंग, वंश, भाषा व धर्म याद्वारे प्राप्त झालेले नागरिकांचे राष्ट्रीयत्वाचे हक्क काढून घेता येणार नाही. एकूण वरील जाहीरनाम्यात असे म्हटले गेले की, राज्याने त्यांच्या नागरिकात राष्ट्रीयत्व, लिंग, भाषा आणि धर्म या आधारावर भेद करू

नये तसेच सर्वांना जीवन जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा, मालमत्ता संपादन करण्याचा समाधान करणे आवश्यक आहे. मानवी हक्काचा सार्वभौमिकीकरण करण्याच्या प्रक्रियेचा दुसरा मैलाचा दगड ठरला तो म्हणजे जर्मनीतील नाझी आणि वंश किंवा धर्म यांच्या नावावर केलेली सहा दशलक्ष “ज्यू” लोकांची निर्घृण हत्या दुसऱ्या महायुद्धातील या घटनेचा पडसाद संपूर्ण जगावर उमटला. या घटनेने व्यथित झालेले अमेरिकेचे तत्कालीन अध्यक्ष रुझवेल्ट यांनी मानवी हक्काची आवश्यकता प्रतिपादन करताना चार प्रकारची मानवी हक्काची पायाभरणी करून त्या आधारे मानवी जगाचे स्वप्न पाहिले. हे चार अधिकार खालील प्रमाणे:-

1. भाषण व भावना प्रगती करण्याचे स्वातंत्र्य
2. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या पद्धतीने योग्य त्या ईश्वराची पूजा करण्याचे स्वातंत्र्य.
3. गरजा किंवा मागणी पासून स्वातंत्र्य
4. भीती पासून मुक्ती किंवा स्वातंत्र्य

मानवी हक्काची ही यादी परिपूर्ण नसली तरी या यादीने मानवी हक्क चळवळीवरील मोठा प्रभाव गाजविला यात शंका नाही.

भारतीय राज्यघटना आणि मानवी हक्क :-

भारतीय राज्यघटनाकारांनी सर्व मानवी हक्काचा केवळ पुरस्कार व समर्थनच केलेले नाही तर हे सर्व हक्क प्रत्येक भारतीय नागरिकाला प्राप्त झालेच पाहिजेत या दृष्टीने या सर्व हक्काचा अंतर्भाव, तरतुदी राज्यघटनेत केलेल्या दिसतात. विशेष म्हणजे १० डिसेंबर १९४८ ला संयुक्त राष्ट्रांनी जो “मानवी हक्काचा जागतिक जाहीरनामा” १९४८ ला जाहीर केला. या जाहीरनाम्यातील मानवी हक्काचे यथार्थ दर्शन २६ जानेवारी १९५० ला भारतात लागू केलेल्या भारतीय राज्यघटनेत होते. या सर्व पार्श्वभूमीवर असे म्हणता येते की, भारतीय राज्यघटना खऱ्या अर्थाने मानवी हक्काचा आरसा आहे. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क, राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे, आणि नागरिकांची मूलभूत कर्तव्य मानवी हक्काच्या संदर्भात पुढील प्रमाणे आपणास जाणून घेता येतील.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क:-

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग तीन मध्ये कलम 12 ते 35 मध्ये सुरुवातीला सात मूलभूत हक्क नागरिकांना देण्यात आले. तथापि १९७९ पासून ४४ व्या घटना दुरुस्तीने या सात पैकी एक असणारा ‘मालमतेचा हक्क’ रद्द करण्यात आला. त्यामुळे मूलभूत हक्काची सध्या संख्या ६ आहे. हे सहा हक्क पुढीलप्रमाणे :-

1. समतेचा हक्क (कलम १४ ते १८)
2. स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२)
3. शोषणाविरुद्ध किंवा पिळवणूक विरुद्धचा हक्क (कलम २३ व २४)
4. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८)
5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (कलम २९ व ३०)
6. घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार (कलम ३२)

भारतीय राज्यघटनेत नागरिकांचे सर्वांगीण विकास करण्यासाठी त्यांना सहा प्रकारचे मूलभूत अधिकार हक्क देण्यात आलेले आहे.

सारांश:-

मानवी हक्क मूलभूत हक्काप्रमाणे अत्यंत महत्वाचे, पवित्र, सनातन व अलौकिक स्वरूपाचे असतात. मानवी हक्क सर्व नागरिकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभाविक स्वरूपाचे असतात. प्राचीन काळी मानवी हक्काच्या संकल्पनेची जाणीव जनतेत नव्हती व कायदेशीर दृष्टीने, विचार करता मानवाला तसे कोणतेच हक्क सरकारतर्फे दिले गेले नव्हते. मानवी हक्काची तीव्रतेने जाणीव दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली. जर्मनीतील नज्झिने “ज्यू” लोकांची केलेली निर्घृण हत्या. अमेरिकेने हिरोशिमा व नागासाकी वर टाकलेले अणुबॉंब यात अनेक निरपराध व्यक्तींचा बळी गेला. या घटनेनंतर संपूर्ण जगातील नेते अंतर्मुख झाले. व परिणामतः १९४८ साली मानवी हक्काच्या सार्वभौमिक जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. व मानवी हक्काच्या रक्षणाच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले.

भारतातील प्रत्येक नागरिकाला मानवी हक्क उपभोक्ता यावी यासाठी घटनाकारांनी त्यासंबंधीच्या विविध तरतुदी भारतीय राज्यघटनेत सविस्तरपणे केलेल्या आहेत. तसेच या मानवी हक्क विषयी तरतुदीच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी यंत्रणाही भारताने कार्यरत केली आहे. याचाच एक भाग म्हणून “राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग” व “राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग”, “राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग” भारतात कार्यरत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. प्रा.पी.के कुलकर्णी, ‘मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय’, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे 2013.
2. य.च.म.मु नाशिक, मानवी हक्कातील मूलभूत संकल्पना.
3. प्रा. चंद्रकांत खंडागळे: मानवी हक्क
4. विकिपीडिया
5. श्री रंजन कोळंबे :- भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन पुणे.

भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क

खंडेराव हरिभाऊ काळे

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

माणूस म्हणून जे हक्क मिळतात ते मानवी हक्क होय. मानवी हक्क हे मानवाला जन्मतःच निसर्गाकडून मिळालेले हक्क आहेत. मानवी हक्क हे मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तीमत्त्वासाठी मानवाच्या संपूर्ण वैचारिक, बौद्धिक वृद्धीमध्ये वाढ करण्यासाठी मानवाला आवश्यक असतात. व्यक्तीच्या विकासावर समाजाचा विकास आणि समाजाच्या विकासावर राष्ट्राचा विकास शक्य असल्यामुळे कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा देखील त्या राष्ट्रातील लोकांच्या मानवाधिकारावर अवलंबून आहे.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षामुळे मानवी अधिकाराचे हनन होऊ लागल्यामुळे मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न होऊ लागले. त्यासाठीच सन १२१५ मध्ये मॅगना कार्टा, १९२० मधील राष्ट्रसंघाची निर्मिती आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना या हेतूने झाली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा जाहिरनामा घोषित केला. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्कांच्या घोषणेनंतर जगातील सर्व राष्ट्रांनी आपआपल्या संविधानात व्यक्तीचे हक्क आणि त्याच्या संरक्षणाची तरतूद केली आहे. त्यातूनच भारतीय संविधानाने मानवी हक्कांचा पुरस्कार केला आहे.

मानवी हक्काची व्याख्या :-

- १) संयुक्त राष्ट्रसंघ - 'मानवी हक्काचे तत्त्वज्ञान म्हणजे मानवाची भितीपासून मुक्तता होय.'
- २) बेलथम - 'कायद्याने मान्य केलेली व्यक्तीची मागणी म्हणजे मानवी हक्क होय.'
- ३) युनिसेफ - 'मानवी हक्क हे मानक आहेत, जे सर्व मानवांच्या प्रतिष्ठेला ओळखतात आणि त्यांचे संरक्षण करतात.'

खाली दिलेले काही मानवी हक्क प्रमुख हक्क मानले जातात.

- १) जीवनाधिकार
- २) यातनांपासून मुक्तता
- ३) गुलामगिरीपासून मुक्तता
- ४) कोर्ट सुनावणीचा अधिकार
- ५) भाषण स्वातंत्र्य
- ६) वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य

मुलभूत अधिकार :-

मुलभूत अधिकाराशिवाय मनुष्याला मनुष्य म्हणून जगणे शक्य नाही. समाजात जात, धर्म, वंश, भाषा या अधिकारावर भेदभाव न मानता समान अधिकार प्राप्त असल्याचे दिसते.

भारतीय राज्य घटनेने नागरिकांना दिलेले अधिकार पुढीलप्रमाणे-

१. समतेचा हक्क (कलम १५-१८) -

- अ) कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण (कलम १५).
- ब) भेदभाव नसावा (कलम १५)
- क) नोकरीत समान संधी (कलम १६)
- ड) अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी (कलम १७)
- इ) पदव्यांची समाप्ती (कलम १८).

२. स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९-२२) -

व्यक्तीस्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे म्हणून स्वातंत्र्याचा हक्क हा मुलभूत हक्कांचा मुलाधार आहे. भारतीय राज्यघटनेने सहा प्रकारचे स्वातंत्र्याचे हक्क भारतीय नागरिकांना बहाल केले आहेत.

- अ) भाषण व मतप्रदर्शन स्वातंत्र्य
- ब) शांततापूर्वक व शस्त्र न बाळगता एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य
- क) संस्था / संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य
- ड) भारतीय प्रदेशात कोठेही राहण्याचे किंवा कायम वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य
- इ) भारतीय प्रदेशात मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य
- ई) कोणताही व्यवसाय, रोजगार आणि व्यापार करण्याचे स्वातंत्र्य

३. शोषणाविरुद्धचा हक्क (कलम २३-२८) -

राज्यघटनेने माणसांचा क्रयविक्रय, वेठबिगारी आणि तत्सम शोषण यांना बंदी घातली आहे. तसेच चौदा वर्षाखालील मुलांना कारखाने, खाणी किंवा धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मनाई केली आहे.

४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८) -

राज्यघटनेने सर्व व्यक्तींना आपल्या सद्सविवेक बुद्धीनुसार वागण्याचे आणि आपल्या धर्माचे पालन व प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे.

५. शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क (कलम २९ ते ३०) -

- अ) अल्पसंख्याकानां स्वतंत्र भाषा, लिपी व संस्कृती सांभाळता येईल.
- ब) शैक्षणिक संस्थामध्ये धर्म, वंश, जात, भाषा आदी कारणांमुळे प्रवेश नाकारला जाणार नाही.
- क) भाषिक व धार्मिक अल्पसंख्याकानां शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचे व चालवायचे अधिकार असतील.

६. घटनात्मक उपाययोजनांचा हक्क (कलम ३२ ते ३५) -

या हक्काद्वारे नागरिकांना आपल्या हक्काच्या रक्षणासाठी न्यायालयाकडे दाद मागता येते. व्यक्तीच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी न्यायालय पुढील प्रकारचे आदेश काढू शकते.

- अ) बंदीप्रत्यक्षीकरण
- ब) परमादेश
- क) प्रतीषेध
- ड) अधिकारपृच्छा
- इ) उत्प्रेक्षण

अशारितीने भारतीय राजकीय व्यवस्थेत मानवी हक्कांची पायमल्ली झाल्यास त्याविषयी यथायोग्य संरक्षणात्मक यंत्रणा पुरवण्यात आलेली आहे.

भारतीय शासनाने मानवाधिकाराच्या रक्षणासाठी केलेले कायदे :-

१) हिंदू विवाह कायदा १९५५, २) अस्पृश्यता निवारण कायदा १९५५, ३) नागरी हक्क संरक्षण कायदा १९७६, ४) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१, ५) वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७२, ६) अनुसूचित जाती जमाती लोकांवरील अन्याय प्रतिबंधक कायदा १९८४, ७) राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०, ८) राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक कायदा १९९२, ९) लिंग निदान चाचणी प्रतिबंधक कायदा १९९३, १०) माहिती अधिकार कायदा २००५, ११) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५, १२) प्राथमिक शिक्षण कायदा २००९, १३) मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३, १४) राष्ट्रीय मानवी आयोग

अशा वरील संवैधानिक तरतूदींच्या माध्यमातून भारतामध्ये मानवाधिकाराचे रक्षण केले जाते.

सारांश :-

भारतीय राज्यघटनेने स्वीकारलेली लोकशाही व्यवस्था हीच मानवी हक्कांच्या रक्षणाचे उत्तम उदाहरण आहे. आपल्या देशामध्ये नागरिकांना प्राप्त झालेले व्यक्तीस्वातंत्र्य, पक्षपद्धती व राज्यघटनेने निर्माण केलेल्या राजकीय संस्था या सर्वांमुळे नागरिकांना आपल्या मुलभूत हक्कांचा चांगल्या पद्धतीने लाभ घेणे शक्य आहे. प्रत्येक नागरिकाने हक्कांचा लाभ घेतांना आपले कर्तव्य योग्य पद्धतीने पार पाडण्याची तयारी ठेवली तरच मानवी हक्कांचे योग्य प्रकारे रक्षण होऊ शकते.

संदर्भ :-

- १) डॉ. कुलकर्णी पि. के., मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय,
- २) प्रा. पायल व्ही. बी., मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन.
- ३) प्रा. गवई सुभाष, भारतीय संविधानात्मक तरतूदी आणि वास्तव, श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ४) डॉ. सोलापूरे राजशेखर आणि म्हेत्रे डी.जी., भारताचे शासन आणि राजकारण, अरुणा प्रकाशन, लातूर